

Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών
ΠΜΣ: «Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία»

Διπλωματική Εργασία
«Η μνήμη και το τραύμα του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου: η
περίπτωση της Λευκάδας (1944-1947)»

Ανθούλα Θειακού
(Α.Μ: 524563)

Επιβλέπων καθηγητής: Ανδρέας Μπουρούτης

Πάτρα,

Ιανουάριος 2025

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο/η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο/Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Η μνήμη και το τραύμα του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου: η
περίπτωση της Λευκάδας (1944-1947)»

Θειακού Ανθούλα

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων καθηγητής

Ανδρέας Μπουρούτης

Συνεπιβλέπουσα καθηγήτρια

Δέσποινα Ζώτου Παπαδημητρίου

Περίληψη

Αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας αποτελεί η μνήμη και το τραύμα του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, ο οποίος υπήρξε ίσως το πιο πολυσυζητημένο και αμφιλεγόμενο ζήτημα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Στο πρώτο μέρος της εργασίας, το οποίο βασίζεται σε δευτερογενή βιβλιογραφία, παρουσιάζεται ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, ο οποίος έχει θεσπιστεί περισσότερο ως αλληλοεξοντωτικός παρά ως πολιτικός (civil) πόλεμος, λόγω του καθοριστικού ρόλου που έπαιξαν οι άμαχοι, καθώς τα μέτωπα του πολέμου δεν ήταν με σαφήνεια καθορισμένα. Παρουσιάζεται εν συντομία η διαδικασία της συγκρότησης της επίσημης και συλλογικής μνήμης της δεκαετίας του 1940, μέσα από την οποία αναδεικνύεται το εμφύλιο τραύμα τόσο σε ατομικό όσο σε συλλογικό επίπεδο. Σκοπό αποτελεί η αποτύπωση της δύσκολης ανάδυσης της μνήμης του τραυματικού παρελθόντος αλλά και η καλύτερη κατανόηση του δεύτερου μέρους της εργασίας.

Το δεύτερο μέρος το οποίο βασίζεται τόσο σε γραπτές μαρτυρίες (απομνημονεύματα, χρονικά) όσων πρωταγωνίστησαν στα γεγονότα, όσο και σε προφορικές μαρτυρίες όσων έζησαν τον πόλεμο ως παιδιά, εστιάζει στην εμπειρία του πολέμου στο νησί της Λευκάδας. Αρχικά αναλύονται οι γραπτές μαρτυρίες σε συνδυασμό με την τοπική βιβλιογραφία, με σκοπό την παρουσίαση των σημαντικότερων γεγονότων που σημάδεψαν το νησί και των κεντρικών αξόνων γύρω από τους οποίους διαμορφώθηκε η συλλογική μνήμη της κάθε παράταξης αλλά και την διάκριση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Στη συνέχεια, αναλύονται οι προφορικές μαρτυρίες, δίνοντας έμφαση στην ανάδειξη του εμφύλιου τραύματος και των ακραίων ορίων της βίας, όπως αυτά βιώθηκαν από τα παιδιά του Εμφυλίου Πολέμου, ενώ επιχειρείται η συγκριτική ανάλυση των δύο ειδών μαρτυριών. Αναπόφευκτα, θίγεται ακόμη, λόγω των τοπικών αποκλίσεων, το ζήτημα της περιοδολόγησης-ερμηνείας της δεκαετίας του 1940 που έχει εγείρει τα τελευταία χρόνια ακαδημαϊκές συζητήσεις έντονου ωστόσο πολιτικού χαρακτήρα.

Λέξεις κλειδιά: Εμφύλιος Πόλεμος, βία, μνήμη-λήθη, τραύμα, προφορική ιστορία, περιοδολόγηση.

Abstract

The subject of this study is the memory and trauma of the Greek Civil War, which has perhaps been the most debated and controversial issue in modern Greek history. The first part of the study, based on secondary literature, presents the special character of the Greek Civil War, which has been characterized more as a mutual extermination rather than a civil war, due to the decisive role played by civilians, as the battlefronts were not clearly defined. A brief overview is provided of the process of constructing the official and collective memory of the 1940s, through which the trauma of the civil war is highlighted at both the individual and collective levels. The aim is to capture the challenging emergence of the memory of the traumatic past, as well as to facilitate a better understanding of the second part of the study.

The second part, which is based on both written testimonies (memoirs, chronicles) from those who played a role in the events and oral testimonies from those who experienced the war as children, focuses on the experience of war on the island of Lefkas. Initially, the written testimonies are analyzed in conjunction with local literature, aiming to present the most significant events that marked the island and the central themes around which the collective memory of each faction was shaped, as well as to highlight local peculiarities. Subsequently, the oral testimonies are examined, emphasizing the emergence of civil war trauma and the extreme limits of violence as experienced by the children of the civil war, while a comparative analysis with the written testimonies is also attempted. Inevitably, due to local discrepancies, the issue of periodization and interpretation of the 1940s is raised—a topic that has sparked intense academic discussions with a pronounced political character in recent years.

Keywords: civil war, violence, memory- oblivion, trauma, oral history, periodization.

Περιεχόμενα

A. Εισαγωγή

A.1. Τι είναι εμφύλιος πόλεμος.....	1
A.2 Το ζήτημα της περιοδολόγησης και ερμηνείας του Ελληνικού εμφυλίου Πολέμου.....	2-4

Μέρος Πρώτο

B. Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, το τραύμα και η μνήμη του.

B.1. Τα βασικά χαρακτηριστικά του πολέμου.....	5-6
B.2. Τα όρια της βίας.....	6-8
B.3. Ο άτυπος πόλεμος.....	8-9
B.4. Τα χρόνια της σιωπής (1950-1974).....	9-11
B.5. Οι μνήμες του πολέμου.....	11-14

Γ. Ιστορία- Μνήμη- Μαρτυρίες

Γ.1. Μνήμη και Ιστορία.....	15-17
Γ.2. Η αξία των προφορικών μαρτυριών.....	17-18
Γ.3. Πηγές και μεθοδολογία έρευνας.....	18-19

Μέρος Δεύτερο

Δ. Ο εμφύλιος πόλεμος στο νησί της Λευκάδας μέσα από τις μνήμες των πρωταγωνιστών του (1944-1947).

Δ.1 Η ιταλική και γερμανική κατοχή.....	20-22
---	-------

Δ.Α. Ανάλυση των γραπτών μαρτυριών.

A.1. Η οργάνωση των αντίπαλων στρατοπέδων.....	22-23
A.2. Η πορεία προς τον εμφύλιο.....	23-25
A.3. Η ανασυγκρότηση των δύο αντιπάλων.....	26-27

A.4. Η «Μάχη της Λευκάδας».....	27-28
A.5. Οι συνέπειες της ήττας.....	28-29
A.6. Από τα «δεξιά» στα «αριστερά».....	29-30
A.7. Η περίοδος της ομαλότητας.....	30-31
A.8. Το «δεύτερο αντάρτικο» και η λήξη του πολέμου.....	31-33
Δ.Β. Ανάλυση των προφορικών μαρτυριών	
B.1. Τα αίτια του πολέμου.....	33-35
B.2 Η «δεξιά βία».....	35-37
B.3. Η «αριστερή βία».....	38
B.4. Οι αντάρτες.....	39
B.5. Άλλε αναμνήσεις και αμνησίες.....	40-41
Ε. Συμπεράσματα.....	42-45
Στ. Πηγές/ Βιβλιογραφία.....	45-53

A. Εισαγωγή

A1. Τι είναι ο εμφύλιος πόλεμος;

Ο Εμφύλιος Πόλεμος αποτελεί εξ ορισμού ένα άκρως αμφιλεγόμενο ζήτημα. Αυτό οφείλεται τόσο στο πολιτικό φορτίο που φέρει όσο και στην ασυμφωνία της διεθνούς ιστοριογραφίας σχετικά με τα κριτήρια που τον διακρίνουν από άλλες μορφές εσωτερικής ένοπλης σύγκρουσης αλλά και από άλλα είδη πολέμου (Sambanis, 2004: 814-815). Σε αυτό που όλοι συμφωνούν είναι πως στον εμφύλιο/ εσωτερικό ή πολιτικό πόλεμο, ανεξάρτητα από την εμπλοκή ή μη ξένων δυνάμεων, ο εχθρός προέρχεται από την «ίδια και την αυτή κοινωνία, είναι κομμάτι της» (Μαργαρίτης, 2023: 23). Επιπλέον, χαρακτηρίζεται ως η χειρότερη μορφή πολέμου, με τις συνέπειές του όχι απλώς να μην επιτρέπουν την επιστροφή στο status quo ante αλλά να τραυματίζουν την κοινωνία σε τέτοιο βαθμό καθιστώντας την ανάκαμψή της εξαιρετικά δύσκολη (Armitage, 2016: 23). Άλλα κριτήρια βάσει των οποίων χαρακτηρίζεται μία σύγκρουση ως εμφύλια, αφορούν τις μορφές της στρατιωτικής οργάνωσης των εμπόλεμων, την διάρκεια και την εδαφική επέκταση της σύγκρουσης, το όριο της βίας, ενώ απαραίτητη προϋπόθεση είναι τα θύματα να προέρχονται από τις δύο πλευρές (Καλύβας και Μαραντζίδης, 2016: 38-39). Βασικό διακύβευμα αποτελεί η ίδια η κεντρική εξουσία, η οποία την δεδομένη στιγμή βρίσκεται υπό αμφισβήτηση. Πέραν των διαφωνιών στο επιστημονικό επίπεδο, συνήθης είναι η άρνηση του όρου στο πολιτικό, καθώς οι καθεστωτικές δυνάμεις πάντοτε αντιμετωπίζουν τους εμφυλίους ως ανταρσίες, παράνομες εξεγέρσεις ή πιο πρόσφατα ως τρομοκρατικές επιθέσεις. Όπως αναφέρει ο Μαργαρίτης: «Ο ορισμός ενός πολέμου ως εμφυλίου μπορεί να είναι περιγραφικός και μόνο – να δοθεί δηλαδή με βάση τα συμπτώματα και όχι με βάση την ταύτιση με έναν απόλυτο γενικό ορισμό. Οφείλει δε να είναι εύκαμπτος σε τρόπο ώστε να μπορεί να περιλάβει το σύνολο των επιμέρους χαρακτηριστικών, του ιδιαίτερου χαρακτήρα του κάθε εμφυλίου» (Μαργαρίτης, 2023: 30).

A.2. Το ζήτημα της περιοδολόγησης και ερμηνείας του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου

Η βιβλιογραφία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου επιστημονική και μη είναι ογκωδέστατη και αντανακλά τις συνεχείς συζητήσεις και τις διαμάχες γύρω από αυτόν. Όσον αφορά την περιοδολόγησή του, η ύπαρξη ενστάσεων γύρω από αυτή είναι αυτονόητη, καθώς πρόκειται για μία διαδικασία που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ερμηνεία του εκάστοτε φαινομένου. Στην εν λόγω περίπτωση, πεδίο έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ ιστορικών και μη, αποτελεί το εάν μπορούν να ερμηνευτούν ως Εμφύλιος Πόλεμος οι συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων κατά την διάρκεια της κατοχής. Βέβαια, η πλειοψηφία των Ελλήνων θεωρεί πως η εμφύλια σύρραξη ξέσπασε το 1944, με την Μάχη της Αθήνας (Αλβανός, 2022: 81).

Ειδικότερα, σύμφωνα με την επίσημη εκδοχή του μετεμφυλιακού κράτους έως το 1974, η ιστορία της Κατοχής είναι συνυφασμένη με την προσπάθεια της Αριστεράς να κυριαρχήσει στρατιωτικά και να επιβληθεί πολιτικά. Η Αντίσταση του «έθνους» εντάσσεται στον γενικότερο συμμαχικό αγώνα κατά των δυνάμεων του Άξονα, ενώ δεν αναγνωρίζεται η αντιστασιακή δράση του ΕΑΜ, λόγω των «συνωμοτικών» σχεδίων του για την κατάληψη της εξουσίας. Πρόκειται για μία αντικομμουνιστική οπτική που διαμορφώθηκε εν μέσω του ψυχρού πολέμου και επιρρίπτει την ευθύνη για τον Εμφύλιο Πόλεμο εξ ολοκλήρου στο εγχώριο και διεθνές κομμουνιστικό κίνημα (Πλακούδας, 2017: 9). Η ίδια θεώρηση χρονολογεί την δεκαετία του 1940 βάσει της θεωρίας των τριών «γύρων» του ΚΚΕ για την κατάληψη της εξουσίας: Ως «πρώτος γύρος» νοούνται οι συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων κατά την περίοδο της Κατοχής (1943-1944), ως «δεύτερος» τα γεγονότα των «Δεκεμβριανών» και ως «τρίτος» η περίοδος που συμβατικά ορίζεται ως κυρίως Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949). Αν και η ιστορική αυτή περιοδολόγηση παράχθηκε στην συγκυρία της εποχής, μονοπωλεί την ιστορική αλήθεια, αυτήν των νικητών του πολέμου (Τζούκας, 2012: 400).

Κατά τη διάρκεια της μεταπολίτευσης οι τρεις γύροι της κομμουνιστικής «ανταρσίας», αντικαταστάθηκαν από άλλες τρεις διακριτές περιόδους, ενώ η ευθύνη του πολέμου επιρρίφθηκε αυτή την φορά στο αντικομμουνιστικό στρατόπεδο (Καλύβας και Μαραντζίδης: 48). Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, κατά την Κατοχή ο ελληνικός λαός αγωνίστηκε σύσσωμος, με εξαίρεση βεβαίως τους δωσίλογους και τους συνεργάτες των κατακτητών για την ελευθερία του αλλά και για την επίτευξη προοδευτικών

κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Οι εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων είτε αποσιωπώνται εντελώς είτε εντάσσονται στην απόπειρα του ΕΛΑΣ να εξουδετερώσει τους συνεργάτες των κατακτητών. Η παρέμβαση των Βρετανών που οδήγησε στην στρατιωτική ήττα του ΕΛΑΣ τον Δεκέμβριο του 1944, άνοιξε τον δρόμο στο αντιστασιακό στρατόπεδο να εκδικηθεί εγκαινιάζοντας την περίοδο της «Λευκής Τρομοκρατίας» (1945-1946). Σταδιακά, συγκροτήθηκε το «δεύτερο αντάρτικο», που αντιστρατεύτηκε την ηγετική τάξη της Αθήνας και τους ξένους μπεριαλιστές. Βάσει της εκδοχής αυτής, στην οποία βασίζεται η συλλογική μνήμη της Αριστεράς, ο Εμφύλιος Πόλεμος περιορίζεται στο διάστημα 1946-1949. (Τζούκας: 406-407).

Ωστόσο, στα τέλη της δεκαετίας του 1990, έκανε την εμφάνισή του ένα νέο κύμα ερευνών, που επικεντρώθηκε στην μελέτη των εμφύλιων συγκρούσεων της Κατοχής και την ανάδειξη των εθνικών και τοπικών διαιρέσεων. Χρησιμοποιώντας νέα μεθοδολογικά εργαλεία, όπως η προφορική ιστορία, η πολιτική επιστήμη- πολιτική συγκριτική ανάλυση, η εκκολογία (Marantzidis and Antoniou, 2002: 226) κ.α., οι «αναθεωρητές» ή «μετα-αναθεωρητές» ιστορικοί επιχείρησαν να υποστηρίξουν την απροκατάληπτη και εμπεριστατωμένη ανάλυση του φαινομένου απαλλαγμένη από τις παραπάνω μεροληπτικές εκδοχές. Ωστόσο, η τοποθέτηση της έναρξης του Εμφυλίου το 1943, ώστε να συμπεριλαμβάνει τις συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων κατά τη διάρκεια της Κατοχής (Καλύβας και Μαραντζίδης: 48), προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις της Αριστεράς με την αντιπαράθεση να λαμβάνει διαστάσεις διαμάχης έντονου πολιτικού χαρακτήρα.

Κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστεί, πως δεν αποτελεί σκοπό της παρούσας εργασίας να αποδείξει κάποια από τις παραπάνω εκδοχές. Μέσω της παρουσίασης της πορείας της μνήμης-λήθης του Εμφυλίου και των πολιτικών διαχείρισης αυτής επιχειρείται να καταστούν κατανοητές οι διαφορετικές αναγνώσεις του επίμαχου παρελθόντος, χωρίς αυτό να σημαίνει πως είναι αναγκαία και αληθινή μόνο μία εξ αυτών. Επιπλέον, η εν λόγω παρουσίαση λειτουργεί συμπληρωματικά για την καλύτερη κατανόηση του δεύτερου μέρους της εργασίας, που αφορά την ανάλυση της μνήμης και του τραύματος του πολέμου στο νησί της Λευκάδας. Μέσω αυτής επιχειρείται η ανάδειξη της σπουδαιότητας της μελέτης της «μνήμης από τα κάτω» και της τοπικής ιστορίας για την έρευνα του πολυσυζητημένου αυτού ζητήματος. Στην παρούσα εργασία λοιπόν ως Εμφύλιος Πόλεμος ερμηνεύονται τα γεγονότα που συνέβησαν στο νησί της Λευκάδας κατά το διάστημα 1944-1947, όχι ως προσπάθεια

να ενταχθεί στις συζητήσεις των «μετα-αναθεωρητών», αλλά γιατί έτσι τα αποκαλούν οι ίδιοι οι άνθρωποι που τα βίωσαν. Είτε πρόκειται για αριστερούς- δεξιούς ή «άκαπνους», κοινή παραδοχή αποτελεί πως ο Εμφύλιος Πόλεμος στο νησί ξέσπασε κατά το έτος 1944.

Μέρος πρώτο:

Β. Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, το τραύμα και η μνήμη του

Β.1. Τα βασικά χαρακτηριστικά του πολέμου

Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος υπήρξε σύγκρουση εσωτερικού χαρακτήρα και εντάσσεται στην κατηγορία των «ιδεολογικών», «επαναστατικών» ή «πολέμων για τον έλεγχο του κράτους» (Καλύβας και Μαραντζίδης: 34). Οι ρίζες του εντοπίζονται σε βαθύτερα ρήγματα της ελληνικής κοινωνίας, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται ο Εθνικός Διχασμός και η Δικτατορία του Μεταξά (1936-1941) με την αντικομμουνιστική νομοθεσία της. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941-1944), η οποία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εκτροπή της χώρας προς τον αλληλοσπαραγμό, το ΕΑΜ, η μακράν ισχυρότερη αντιστασιακή οργάνωση έχαιρε ευρείας λαϊκής υποστήριξης, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βόγλης το 1943-1944 ξέσπασε «μία πραγματική κοινωνική επανάσταση» (Βόγλης, 2021: 63). Κύριο γνώρισμα λοιπόν της σύγκρουσης αποτέλεσε ο ολοκληρωτικός της χαρακτήρας, αφού ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος είναι «από εκείνους που δεν αφορούν μόνο τους στρατούς και τους ενόπλους αλλά την κοινωνία ολόκληρη» (Μαργαρίτης, 2001:51). Βέβαια, δεν πρέπει να παραβλέπει κανείς το γεγονός πως οι πρωταγωνιστές του Εμφυλίου δεν ήταν πάντοτε αξιόπιστοι φορείς της κομμουνιστικής ή συντηρητικής ιδεολογίας, αλλά υπό την σκέπη αυτών, προχώρησαν στην εκκαθάριση κάθε είδους λογαριασμών, προσωπικών και οικογενειακών αντιπαλοτήτων, καθώς και τοπικών και εθνικών ανταγωνισμών (Καλύβας, 2003: 46). Η αδυναμία τόσο της ηγεσίας του ΚΚΕ, όσο και της κυβέρνησης να ελέγξουν την ένοπλη βία που προοδευτικά γενικευόταν στην ύπαιθρο, είχε ως αποτέλεσμα την έκρηξη του «Ανταρτοπόλεμου», όπως αρχικά ονομάστηκε (Βερέμης και Κολιόπουλος, 2006: 400). Ο Ελληνικός Εμφύλιος λοιπόν δεν αποτέλεσε απλώς μία ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ Αριστεράς-Δεξιάς, αλλά μία μετωπική κοινωνική σύγκρουση, την πιο αιματηρή της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας (Κωστής, 2022: 711-712).

Επιπλέον, παρά τον εσωτερικό του χαρακτήρα, ο Εμφύλιος επηρεάστηκε σημαντικά από τις διεθνείς εξελίξεις που συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά την λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η Μεγάλη Βρετανία στα πλαίσια της αντίστασης κατά των Δυνάμεων του Άξονα ενίσχυσε τις ελληνικές αντάρτικες ομάδες.

Η υπέρμετρη ανάπτυξη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ όμως και η ενδεχόμενη επικράτησή του, όπως η ίδια θεωρούσε, ενείχε τον κίνδυνο της μετατροπής της μεταπολεμικής Ελλάδας σε πολιτικό δορυφόρο της Μόσχας, γεγονός που το Λονδίνο επιδίωξε με κάθε τρόπο να αποτρέψει (Κλάψης, 2012: 274-278). Τον Μάιο του 1944 έλαβε μέρος η περίφημη άτυπη «Συμφωνία των Ποσοστών» για τις σφαίρες επιρροής στα Βαλκάνια μεταξύ Τσώρτσιλ και Στάλιν, με την οποία εξασφαλιζόταν η βρετανική πρωτοκαθεδρία στην Ελλάδα (Gallant, 2017: 371), ενώ παράλληλα επιβεβαιωνόταν το μειωμένο ενδιαφέρον της Μόσχας για τη χώρα (Roberts, 2011: 58-81). Ωστόσο, η απάντηση στο αίτημα που υπέβαλε ο γενικός γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ Νίκος Ζαχαριάδης προς τους Σοβιετικούς τον Απρίλιο του 1946, πριν ακόμη να ανακοινωθεί η ίδρυση του ΔΣΕ τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, σχετικά με την αποστολή πολεμοφοδίων και την ίδρυση κέντρων εκπαίδευσης των ανταρτών στην Αλβανία, Βουλγαρία και Γιουγκοσλαβία, υπήρξε θετική. Από τη στιγμή αυτή ξεκίνησε η εμπλοκή του διεθνούς κομμουνιστικού συστήματος στον Ελληνικό Εμφύλιο, η οποία σταδιακά κλιμακώθηκε για να αυξηθεί σημαντικά το 1947 (Μαραντζίδης, 2015: 3-4) έως την προοδευτική μείωσή της έπειτα από την ρήξη Τίτο-Στάλιν το 1948 και το κλείσιμο των ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων, λίγο πριν την οριστική ήττα του ΔΣΕ το επόμενο έτος (Μαργαρίτης, 2006: 470-71). Από την άλλη πλευρά, όταν το Λονδίνο δήλωσε αδυναμία να συνεχίσει να υποστηρίζει οικονομικά την Αθήνα το 1947, τον ρόλο του προστάτη ανέλαβαν οι ΗΠΑ, έπειτα από την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν. Ο αμερικανικός Πρόεδρος σε ομιλία του στις 12 Μαρτίου του ίδιου έτους, ανήγγειλε την «Πολιτική της Ανάσχεσης», κατά την οποία οι ΗΠΑ όφειλαν να στηρίζουν τις χώρες που δέχονταν εσωτερική επίθεση ή εξωτερικές πιέσεις από την ΕΣΣΔ και τους κομμουνιστές (Μαργαρίτης, 2023: 70-72). Το Δόγμα Τρούμαν θεωρείται ευρέως ως η πρώτη πράξη του Ψυχρού Πολέμου (Frazier, 1984: 715) και ο Ελληνικός Εμφύλιος με την σειρά του ως «ο πρώτος θερμός πόλεμος του Ψυχρού Πολέμου», ένα νέο είδος πολέμου, που σχετίζεται με τους διεθνείς ανταγωνισμούς σε πολιτικό, ιδεολογικό και στρατηγικό επίπεδο (Μαραντζίδης: 3-4).

B.2. Τα όρια της βίας

Συνολικά ο Εμφύλιος στοίχησε περίπου 68.000 ζωές στους δύο αντίπαλους στρατούς, ενώ ο αριθμός των θυμάτων του άμαχου πληθυσμού παραμένει

αδιευκρίνιστος (Λιάκος, 2019: 327). Κατά την διάρκεια της «άγριας» φάσης του πολέμου (έως το 1947), η κυβέρνηση προχώρησε στον εξοπλισμό των εθνικόφρονων χωρικών, γεγονός που κατέργησε την διάκριση μεταξύ ενόπλων και αμάχων. Απότοκος υπήρξε η έναρξη ενός κύκλου επιθέσεων και αντεκδικήσεων, συχνά προσωπικού χαρακτήρα, με θύματα όχι μόνο τους ένοπλους της μίας ή της άλλης πλευράς αλλά και γυναίκες, ηλικιωμένους και παιδιά. Στην φάση αυτή η σύγκρουση πέραν των πολιτικών και ιδεολογικών κινήτρων, υπήρξε πρωτίστως προσωπική υπόθεση επιβίωσης και εκδίκησης (Βόγλης, 2021: 159-161). Οι κάτοικοι βρίσκονταν σε κατάσταση μόνιμου φόβου, αφού εκτελούνταν ολόκληρες οικογένειες αδιακρίτως φύλου και ηλικίας, ενώ επιδιώκονταν η ολοκληρωτική ατίμωση του αντιπάλου με τους βιασμούς των γυναικών και την επιδεικτική στηλίτευση των ηττημένων νεκρών να αποτελούν καθημερινά φαινόμενα (Βόγλης, 2021: 165). Η περίπτωση της Λευκάδας μάλιστα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως αποτελεί προνομιακό πεδίο για την μελέτη της εν λόγω βίας, αφού η επίσημη λήξη του πολέμου τοποθετείται το 1947, πριν ακόμη να γίνει η βία μαζική και απρόσωπη και να μετατραπεί ο εμφύλιος σε σύγκρουση μεταξύ δύο στρατών. Άλλωστε, ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος θεσμοποιήθηκε περισσότερο ως αλληλο-εξοντωτικός ενδοφυλετικός, παρά ως πολιτικός (Civil) (Δεμερτζής, 2011: 91)

Όσον αφορά τις εκτελέσεις των πολιτικών κρατούμενων υπολογίζονται περίπου στις 3.500 ενώ οι φυλακισμένοι και εξόριστοι μεταξύ των 50.000-80.000 (Λιάκος, 2019: 327). Πολλοί ήταν εκείνοι που φυλακίστηκαν χωρίς να τους βαραίνει καμία κατηγορία και ακόμη περισσότεροι εκείνοι που καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν χωρίς να προηγηθεί δίκη, ενώ όσοι κατάφεραν να επιβιώσουν, ήρθαν αντιμέτωποι με εξαιρετικά επώδυνες καταστάσεις. Στα πειθαρχικά στρατόπεδα αναμόρφωσης της Μακρονήσου, οι κρατούμενοι εξαναγκάζονταν, αφού δέχονταν πιέσεις που συχνά λάμβαναν την μορφή άγριων βασανιστηρίων, να αποκηρύξουν την ιδεολογία τους ως προδοτική, με τις επιστολές αποκήρυξης να δημοσιεύονται στον τόπο καταγωγής τους. Επρόκειτο για μία διαδικασία «επιβεβλημένης αυτοταπείνωσης», ιδιαίτερα τραυματική, που υπέθαλψε μία κουλτούρα καχυποψίας και μνησικακίας τόσο στην ελληνική κοινωνία όσο και στην πολιτική σκηνή (Gallant, 2017: 386)

Σοβαρές ήταν επίσης οι δημογραφικές συνέπειες για την χώρα. Η κυβερνητική τακτική της εκκένωσης των ορεινών χωριών, που στόχευε στη στέρηση των ανταρτών από εφεδρείες και ανεφοδιασμό, είχε ως αποτέλεσμα την υποχρεωτική μεταφορά

περίπου 700.000 «ανταρτόπληκτων» στις παρυφές των πόλεων που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του Εθνικού Στρατού (Κωστής 2022: 712). Επιπλέον, αν και ο αριθμός των πολιτικών προσφύγων δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρος, υπολογίζεται πως εγκαταστάθηκαν στην ΕΣΣΔ και την ανατολική Ευρώπη περίπου 75.000-100.000 εκτοπισμένοι (Καλύβας και Αντωνίου επιμ., 2015: εισαγωγή, 9).

Τον δρόμο της προσφυγιάς γνώρισαν ακόμη περίπου 25.000-28.000 παιδιά. Το 1948 η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση επέβαλε την απομάκρυνση των παιδιών από τις εμπόλεμες ζώνες που εντάσσονταν στην σφαίρα επιρροής της, με σκοπό την διάσωσή τους από τις βιαιοπραγίες και τους βομβαρδισμούς του κυβερνητικού στρατού αλλά και τη σύνδεση των οικογενειών τους με τις οργανώσεις του κόμματος και τον Δημοκρατικό Στρατό για την στρατολόγηση νέων μαχητών, ελλείπει εφεδρειών (Γιαννακάκης, 2012: 23-24). Πέραν της πολιτικής και ηθικής πλευράς του ζητήματος, αναμφισβήτητα, η απομάκρυνση των παιδιών από τις οικογενειακές τους εστίες, στις περιπτώσεις πάντοτε που υπήρξε βίαιη, πρόσθεσε άλλη μία τραυματική εμπειρία στις ήδη βασανισμένες παιδικές ψυχές (Μπούσχοτεν, 2008: 136).

Όλα τα παραπάνω συνέβαλαν αποφασιστικά στην εξοικείωση των ανθρώπων με τη βία. Στην ανάλυση που ακολουθεί στο δεύτερο κεφάλαιο διαπιστώνεται πως, στις αυτοβιογραφικές αναμνήσεις και κυρίως στις προφορικές μαρτυρίες οι περιγραφές που αφορούν τις μορφές και τις πρακτικές της βίας είναι αυτές που καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης, αναδεικνύοντας την κεντρική θέση της αλλά και την ιδιαίτερη χροιά που αυτή έχει στις εμφύλιες συρράξεις.

B.3. Ο άτυπος πόλεμος

Η λήξη του πολέμου τον Αύγουστο του 1949 έπειτα από την πανηγυρική νίκη των κυβερνητικών δυνάμεων επί του Δημοκρατικού Στρατού δεν σήμανε το τέλος των δεινών για την ελληνική κοινωνία. Ο πληθυσμός διαχωρίστηκε σε νικητές και ηττημένους, σε φίλους και εχθρούς, ενώ κατά την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία τα «έκτακτα μέτρα» του Εμφυλίου διατηρήθηκαν σε ισχύ, συμβάλλοντας στην άτυπη συνέχιση του πολέμου. Η Αριστερά αποτέλεσε συνώνυμο της ανταρσίας κατά της νομιμότητας και οι υποστηρικτές της αντιμετώπιζονταν ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, που έπρεπε να αποκοπούν από το εθνικό σώμα (Λιάκος: 374). Άλλωστε, εντός της ψυχροπολεμικής πραγματικότητας τον αποκλεισμό των κομμουνιστών επέβαλλε το πρόβλημα ασφάλειας που αντιμετώπιζε η χώρα, το οποίο αποτέλεσε

κεντρικό άξονα της μετεμφυλιακής εξωτερικής πολιτικής της. Ενδεχόμενη δηλαδή επίθεση εναντίον της από δύο δυνάμεις θα καθιστούσε αδύνατη την αποτελεσματική άμυνα των βόρειων συνόρων, τα οποία στο μεγαλύτερο μέρος τους καλύπτονταν από την Γιουγκοσλαβία και την Βουλγαρία (Ριζάς, 2008: 52-53). Το αίσθημα της σλαβικής απειλής μάλιστα, ενισχύθηκε από τη συνεργασία του ΚΚΕ με τις νέες Λαϊκές Δημοκρατίες της Γιουγκοσλαβίας, της Βουλγαρίας και της Αλβανίας, η οποία μεταφράστηκε ως σύμπλευση με τα σλαβικά ιμπεριαλιστικά σχέδια που επιδίωκαν την απόκτηση πρόσβασης στην Μεσόγειο «δια του Αιγαίου επί του πτώματος της Ελλάδος» (Στεφανίδης, 2010: 57). Η διαίρεση λοιπόν των πολιτών σε εθνικόφρονες και μη, σήμαινε παράλληλα την διαίρεση μεταξύ Ελλήνων και σλαβοκομμουνιστών, κατασκόπων ή έστω Ελλήνων ξένης συνείδησης (Παπαδημητρίου, 2010: 228). Απότοκος δεν υπήρξε μόνον ο πολιτικός αποκλεισμός των αριστερών, αλλά η περιθωριοποίηση τους εν γένει, καθώς επηρεάστηκε κάθε οικονομική και κοινωνική πτυχή του βίου τους, τουλάχιστον έως το τέλος της δεκαετίας του 1950 (Λιάκος: 381-382). Όπως έχει επισημανθεί είναι πιο θεμιτό να διερωτάται κανείς εάν όντως έχει λήξει ο πόλεμος παρά το πώς τερματίστηκε καθώς «η πιο πιθανή κληρονομιά ενός εμφυλίου πολέμου είναι περαιτέρω εμφύλιος πόλεμος». (Armitage, 2015: 1.834).

B.4. Τα χρόνια της σιωπής (1950-1974)

Τα ακραία όρια της βίας, η καθημερινή έκθεση σε παντός είδους φρικαλεότητες και η διαρκής κατατρομοκράτηση των αμάχων κατά τη διάρκεια του πολέμου αλλά και ο στιγματισμός των ατόμων ως μη εθνικοφρόνων έπειτα από την ήττα της Αριστεράς, δεν θα μπορούσαν παρά να αφήσουν ανεξίτηλα στίγματα στις ψυχές των ανθρώπων. Ο Εμφύλιος Πόλεμος λοιπόν εν τη γενέσει του, κατά την διάρκεια αλλά και μετά την λήξη των αιματηρών συγκρούσεων αποτέλεσε τραύμα, ίσως το πιο ισχυρό στην ελληνική ιστορία (Παπαρίζος, 2019: 269-270). Σύμφωνα με τους ψυχαναλυτές τα τραύματα αιφνιδιάζουν τον άνθρωπο και θέτουν σε κίνδυνο τόσο τη σωματική του ακεραιότητα όσο και την ψυχική του υγεία. Συχνό φαινόμενο μάλιστα αποτελεί τα ψυχικά τραυματισμένα άτομα είτε να προσπαθούν συνειδητά να μην θυμούνται είτε να απωθούν μέρος των αναμνήσεών τους ασύνειδα (Παπανδρέου. 2018: 108-109). Ομοίως στην ελληνική περίπτωση για μεγάλο χρονικό διάστημα υιοθετήθηκε από το σύνολο της κοινωνίας η omerta, ο νόμος της σιωπής, η οποία έχει ερμηνευτεί ως αυθόρμητη συλλογική αντίδραση έναντι του τραυματικού παρελθόντος, που δύσκολα

θα μπορούσε να επεξεργαστεί (μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου, σελ 13-14, εισαγωγή).

Ο πόλεμος σχεδόν εξαφανίστηκε από τον δημόσιο λόγο τόσο των νικητών όσο και των ηττημένων. Κατά το διάστημα 1950-1967, η Αριστερά υιοθετώντας την τακτική της λήθης επιχείρησε να άρει την περιθωριοποίησή της, ενώ η Δεξιά να αντλήσει μεγαλύτερη νομιμοποίηση, προσελκύοντας όσο το δυνατόν περισσότερες κατηγορίες του εκλογικού σώματος (Δεμερτζής: 88). Χαρακτηριστική είναι η ομιλία του βουλευτή Β. Εφραιμίδη στις 9 Μαρτίου 1960, ο οποίος στην εισήγησή του για την κατάργηση των σε ισχύ διατάξεων του Γ΄ Ψηφίσματος, δεν αναφέρεται στον «Εμφύλιο Πόλεμο» αλλά στην «εσωτερικήν ανωμαλίαν», καθώς και στο γεγονός πως «όλοι αι παρατάξεις, εις όλας από το 1950 εκλογάς, διακήρυξαν την λήθην του παρελθόντος και την αποκατάστασιν της εσωτερικής ομαλότητας» (Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής – Συνεδριάσεις 59η, 09/03/1960: 125-126). Ακόμη και κατά την περίοδο της Δικτατορίας οπότε προπαγανδίσθηκε συστηματικά η «εθνική προδοσία των κομμουνιστών», δεν έγινε άμεση αναφορά στον Εμφύλιο Πόλεμο. Ο αντικομμουνιστικός λόγος επικεντρώθηκε κυρίως στη διεθνή κομμουνιστική απειλή που γινόταν απτή εντός της ψυχροπολεμικής πραγματικότητας (Δεμερτζής: 88-89), παραμερίζοντας το πρόσφατο παρελθόν και την «κόκκινη βία» (Καλύβας, 2002: 5).

Πιο ενδεικτικό της σιωπής που επικράτησε είναι το γεγονός πως το τέλος των εχθροπραξιών δεν συνοδεύτηκε από τους πανηγυρισμούς των νικητών. Οι νικηφόρες μάχες δεν μνημονεύτηκαν ούτε συγκρότησαν την επίσημη μνήμη του Εμφυλίου, όπως συμβαίνει συνήθως σε αντίστοιχες περιπτώσεις (Βόγλης, 2008: 64). Άλλωστε, ο τρόπος με τον οποίο το επίσημο κράτος αντιμετώπισε και εξακολουθεί να αντιμετωπίζει τον Εμφύλιο διαφαίνεται από την καθιέρωση της 28ης Οκτωβρίου, ημέρας έναρξης του νικηφόρου ελληνοϊταλικού πολέμου, αντί της απελευθέρωσης της χώρας από τους Γερμανούς ή της λήξης του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, ως εθνικής επετείου. Καθώς την απελευθέρωση διαδέχθηκαν τα Δεκεμβριανά, ενώ την λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ο γενικευμένος Εμφύλιος Πόλεμος, η 28η αποτέλεσε την μοναδική αναφορά της συμμετοχής της χώρας στη «μεγάλη σύρραξη», καθώς έτσι δόθηκε η δυνατότητα σε όλο το πολιτικό φάσμα να ενταχθεί στον εθνικό εορτασμό και να διεκδικήσει μία εκδοχή του παρελθόντος του. Λόγω του διχαστικού χαρακτήρα της δεκαετίας του 1940 κανένα άλλο γεγονός της περιόδου δεν

καθιερώθηκε ως επίσημη αργία, ούτε γνώρισε τόσο μεγάλη αποδοχή (Πασχαλούδη, 2015: 1-4).

Η λήθη λοιπόν, θεωρείται ότι αντανακλά την προσπάθεια να δοθεί αμνηστία σε ό,τι αφορούσε την επίμαχη τραυματική μνήμη (Παπανδρέου: 121). Παρότι τα έκτακτα μέτρα και η λογοκρισία δεν άφηναν περιθώρια συζήτησης και επέβαλαν στην Αριστερά την σιωπή, η τελευταία θεωρείται ότι επιβλήθηκε περισσότερο κοινωνικά παρά δια της βίας μέσω των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το αίτημα του μαχητή του ΔΣΕ Λευκάδος Π. Γιαννούλη προς τους αντιπάλους του για την εμπέδωση κλίματος αν όχι φιλίας, τουλάχιστον λήθης (Κονιδάρης, 2015: 297). Τόσο η κοινωνική όσο και η θεσμική λήθη έχουν ερμηνευθεί ως ένας κοινός αμυντικός μηχανισμός ατόμων και συλλογικοτήτων έναντι του τραγικού γεγονότος (Δεμερτζής: 93).

B.5 Οι μνήμες του πολέμου

Η 24 Ιουλίου 1974, ημέρα κατάρρευσης της επτάχρονης «δικτατορίας των συνταγματαρχών», σηματοδοτεί την έναρξη της μεταπολιτευτικής περιόδου, η οποία αποτέλεσε μία βαθιά τομή στην ιστορία του σύγχρονου ελληνικού κράτους, καθώς άνοιξε τον δρόμο προς την πολυπόθητη εσωτερική ενότητα. Η Χούντα η οποία προέκυψε από το σκληροπυρηνικό σύστημα εξουσίας της Δεξιάς (1949-1967) κατά την πτώση της συμπαρέσυρε και την νομιμοποιητική του βάση. Η εθνοφοροσύνη κατέρρευσε και έδωσε την θέση της στην ηγεμονία της «προοδευτικής- δημοκρατικής» κουλτούρας, ενώ ο αντικομμουνισμός αντικαταστάθηκε από τον αντιφασισμό που απονομιμοποίησε την άκρα δεξιά (Βούλγαρης, 2008: 29). Έτσι, όλες οι μη εκλεγμένες θεσμικές εξουσίες (μοναρχία, στρατός) παραμερίστηκαν από την πολιτική διαδικασία, το κομμουνιστικό κόμμα νομιμοποιήθηκε και αποκαταστάθηκαν όλα τα πολιτικά δικαιώματα και οι ελευθερίες. Υπό αυτές τις συνθήκες ο Εμφύλιος βγήκε από τη σφαίρα της λήθης και ανήλθε στο προσκήνιο αποτελώντας αντικείμενο δημόσιας διαπραγμάτευσης (Δεμερτζής: 94). Το γεγονός μάλιστα πως κατά τη διάρκεια της πρώτης δημοκρατικής περιόδου (από το 1974 έως την άνοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ, το 1981) η συλλογική μνήμη της Δεξιάς συνέχισε να είναι ηγεμονική στη δημόσια σφαίρα, δεν εμπόδισε την Αριστερά να εκφράσει ελεύθερα τη δική της συλλογική μνήμη (Φυτιλή, 2016: 105-106).

Κοινό αίτημα των δύο παρατάξεων καθ' όλη τη διάρκεια της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας αποτέλεσε η «εθνική ενότητα» και η «συμφιλίωση». Έτσι, στην επίσημη μνήμη αμφοτέρων επιχειρήθηκε η παράκαμψη του Εμφυλίου που διαιρούσε την ελληνική κοινωνία και η ανάδειξη της Αντίστασης που την ένωνε (Βούλγαρης: 29). Καθοριστική προς την κατεύθυνση αυτή υπήρξε η νόμιμη αναγνώριση της τελευταίας (Νόμος 1285/1982) και η μετονομασία της σε «Εθνική Αντίσταση», το 1982 κατά την πρώτη πρωθυπουργική θητεία του Ανδρέα Παπανδρέου. Έκτοτε εορτάζεται στις 25 Νοεμβρίου, επέτειο της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοπόταμου, κατά την οποία συνεργάστηκαν επιτυχημένα δυνάμεις του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ υπό την υψηλή επιστασία των Βρετανών. Επιπλέον, για πρώτη φορά λήφθηκαν μέτρα για τη στήριξη των αντιστασιακών, όπως η απονομή τιμητικών συντάξεων. Με την αναγωγή λοιπόν της Αντίστασης σε Εθνική πραγματοποιήθηκε η αποπολιτικοποίησή της, καθώς έπαψε να ταυτίζεται σχεδόν ολοκληρωτικά με την Αριστερά και συνδέθηκε με το λαό και το έθνος γενικότερα. Όπως αναφέρει ο Δεμερτζής «ο αντιστασιακός μύθος δεν υμνούσε τόσο την Αντίσταση, όσο έναν λαό που αντιστάθηκε» (Δεμερτζής: 95-96). Ενδεικτικά της νέας αυτής θεώρησης της δεκαετίας του 1940 είναι τα απομνημονεύματα του Γ. Μακρόπουλου. Στην αφήγηση του αποφεύγεται οποιαδήποτε αναφορά στα γεγονότα της εμφύλιας σύρραξης, ενώ η αντίσταση προβάλλεται ακριβώς ως παλλαϊκός αγώνας ενάντια στον κατακτητή και τους συνεργάτες του: «Σ' όλο αυτό το διάστημα ο ελληνικός λαός αντιστάθηκε, έπιασε τα βουνά». Φράσεις επίσης όπως: «η ζωή ήταν δύσκολη για όλους τους Έλληνες», οι οποίοι «ποτάμια αίματος και θυσίες έχουν προσφέρει στον βωμό της ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ και της ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΩΣ» (Μακρόπουλος, 1984: 43) αντανακλούν την προσπάθεια τόσο για ενότητα όσο και για την νομιμοποίηση της Αριστεράς ως πατριωτικής δύναμης.

Καθοριστικής σημασίας για την παγίωση της εθνικής συμφιλίωσης υπήρξε ακόμη η ψήφιση του νόμου 1863/1989, που αφορούσε την «άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου 1944-1949». Ως περίοδος της εμφύλιας σύρραξης αναγνωριζόταν το διάστημα από την αποχώρηση των κατοχικών στρατευμάτων έως την 31 Δεκεμβρίου 1949. Ο όρος «συμμοριτοπόλεμος» αντικαταστάθηκε από τον όρο «Εμφύλιος Πόλεμος» και οι «συμμορίτες» αναγνωρίστηκαν ως «Δημοκρατικός Στρατός». Ο νόμος θεσπίστηκε από την κυβέρνηση συνεργασίας Δεξιάς και Αριστεράς (Νέα Δημοκρατία και ενιαίος Συνασπισμός) και η ψήφισή του έλαβε χώρα στις 29 Αυγούστου 1989, οπότε συμπληρώνονταν σαράντα χρόνια από το τέλος του Εμφυλίου

Πολέμου. Αποκορύφωμα της όλης διαδικασίας αποτέλεσε η «Καταστροφή των ατομικών φακέλων πολιτικών φρονημάτων των Ελλήνων πολιτών, των φυλασσόμενων σε Υπηρεσίες του Υπουργείου Δημοσίας Τάξης». Οι φάκελοι αυτοί είχαν συγκεντρωθεί στο πλαίσιο της παρακολούθησης και καταδίωξης των αριστερών κυρίως πολιτών και η τελετουργική καταστροφή τους στην υψικάμινος της Χαλυβουργικής, αποσκοπούσε στη «μη αναμόχλευση των πολιτικών παθών» και τη διατήρηση του πνεύματος της συμφιλίωσης που επικρατούσε στην ελληνική κοινωνία (Καραμανωλάκης, 2023: 22-25). Έκτοτε, στην επίσημη-θεσμική μνήμη του πολέμου εξυμνείται ο ηρωικός ελληνικός λαός, ο οποίος ενωμένος υπερασπίστηκε την πατρίδα. Επιχειρείται δηλαδή η προβολή της αντιστασιακής περιόδου σαν μία «επιλεγμένη δόξα».

Στον αντίποδα ωστόσο, στη συλλογική μνήμη της Αριστεράς, «στη μνήμη από τα κάτω», η εμφύλια σύρραξη συνέχισε να προβάλλεται ως «λαϊκός απελευθερωτικός πόλεμος» και «λαϊκή αυτοάμυνα» έναντι των «μοναρχο-φασιστών» και των βρετανικών και αμερικανικών στρατευμάτων. Η ίδια καλλιέργησε την αυτοεικόνα της ως του αθώου θύματος, δίνοντας έμφαση στις βαναυσότητες που υπέστησαν οι αριστεροί κατά τη διάρκεια της «Λευκής Τρομοκρατίας», αλλά και στις εκτελέσεις, τις φυλακίσεις, την εξορία, τα βασανιστήρια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, που υπέστησαν τόσο κατά την διάρκεια όσο και έπειτα από την λήξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Παράλληλα, οι δικές της αδικοπραξίες δεν υπέπεσαν απλώς στη λήθη αλλά θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως έγιναν αντικείμενο απάρνησης στην αριστερή συλλογική μνήμη (Δεμερτζής: 97, βλ. κεφ. 3, σ. 36). Ομοίως η Δεξιά επιχείρησε να αποσιωπήσει τα δικά της εγκλήματα, τις χιλιάδες εκτελέσεις που πραγματοποίησαν τα έκτακτα στρατοδικεία, τους χιλιάδες κρατούμενους και εξόριστους, προχωρώντας στην επιλεκτική ανάκληση των κομμουνιστικών εγκλημάτων, του «παιδομαζώματος», των αποσχιστικών σχεδίων σε βάρος της Μακεδονίας, με την εμφύλια σύρραξη να εξακολουθεί να θεωρείται ως ένας πόλεμος ενάντια στους «κομμουνιστοσυμμορίτες», που πρόδωσαν την χώρα. Οι δύο παρατάξεις δηλαδή διαμόρφωσαν αντίπαλα ερμηνευτικά πλαίσια για την νοηματοδότηση του επίμαχου παρελθόντος και της βιωμένης εμπειρίας των ατόμων (Βόγλης, 2008: 67). Ο Εμφύλιος λοιπόν κατά το εν λόγω διάστημα μέσω της δημόσιας διαπραγμάτευσής του, επηρέασε όχι μόνο συλλογικές μνήμες και ομαδικές συνειδήσεις αλλά ολόκληρη την ελληνική κοινωνία, αποτελώντας έτσι συλλογικό/πολιτισμικό τραύμα (Δεμερτζής, 93).

Κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης λοιπόν κατέστη εμφανής τόσο η πρόθεση να ξεπεραστούν οι προηγούμενες διαιρετικές τομές όσο και η ανάγκη της διατήρησης της ιστορικής μνήμης, επιβεβαιώνοντας την διαπίστωση πως η λήθη, είτε στοχεύει στην αμνηστία των τραυματικών γεγονότων είτε στην επιλεκτική κατασκευή του παρελθόντος, δίνει εμμέσως ώθηση στην μνημονική και ιστοριογραφική του επεξεργασία (Παπανδρέου: 121). Έτσι, παρά τις θεσμικές προσπάθειες για την δημιουργία ενός ενοποιητικού εθνικού αφηγήματος, η κάθε πλευρά παρέμεινε προσκολλημένη στην δική της εκδοχή για το παρελθόν. Επιπλέον, η αποκατάσταση της δημοκρατίας έδωσε στην Αριστερά την ευκαιρία να εκφραστεί για πρώτη φορά χωρίς ενδοιασμούς και αναστολές, με αποτέλεσμα η «έκρηξη μνήμης» που συντελέστηκε να αποτελεί σχεδόν αποκλειστικά δική της υπόθεση. Έτσι, μεταπολιτευτικά η αγωνιώδης και συστηματική προσπάθεια της Αριστεράς για την δημόσια αναγνώριση της δικής της εκδοχής του παρελθόντος οδήγησε στην επικράτηση της άποψης των αντιπάλων της Δεξιάς. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση της Λευκάδας, καθώς οι γραπτές μαρτυρίες, οι οποίες στο σύνολό τους δημοσιεύθηκαν κατά την εν λόγω περίοδο, αφορούν σχεδόν αποκλειστικά έργα Αριστερών, με τα αντίστοιχα των Δεξιών να θεωρείται, όπως χαρακτηριστικά αναφέρθηκε, πως στοχεύουν στο «ξέπλυμα των εγκλημάτων τους» (Θεόδωρος, γεν. 1934, Εγκλουβή). Εξάλλου, όπως επισημαίνει ο David Armitage οι ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν κατά την διάρκεια ενός Εμφυλίου, τα ακραία όρια της βίας σε συνδυασμό με το έντονο αίσθημα της διχόνοιας και της εκδίκησης που καλλιεργείται, αφήνουν ως κατάλοιπα την επίμονη εχθρότητα, τον τραυματισμό της κοινωνίας και τις διαμάχες γύρω από την μνήμη του (Armitage, 2015: 1833). Επιπλέον, καθώς η πολιτική της συμφιλίωσης βασίστηκε στη συναίνεση σχετικά με την καταδίκη της δικτατορίας των Συνταγματαρχών και την ανάγκη παγίωσης των δημοκρατικών θεσμών και όχι στην επούλωση του τραύματος του Εμφυλίου αυτό παραμένει ανοιχτό έως σήμερα (Φυτίλη, 2016: 135).

Γ. Ιστορία-μνήμη- μαρτυρίες

Από το προηγούμενο κεφάλαιο κατέστη σαφές η σημασία της μνήμης για το επίσημο κράτος και την δημόσια ιστορία. Στο παρόν κεφάλαιο, γίνεται αναφορά στην έννοια της μνήμης και τις θεωρητικές προσεγγίσεις γύρω από αυτή, ενώ επισημαίνεται η σημασία της για την επιστήμη της ιστορίας. Εξετάζεται η προφορική ιστορία και αναδεικνύεται η συνέντευξη ως ένα από τα βασικά μεθοδολογικά της εργαλεία, αναλύοντας παράλληλα τη μέθοδο που ακολουθήθηκε στο δεύτερο μέρος της εργασίας, το οποίο βασίζεται τόσο σε γραπτές όσο και σε προφορικές μαρτυρίες.

Γ.1. Μνήμη και Ιστορία

Η έννοια της μνήμης, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, ορίζεται ως μια «εκ των υστέρων αφηγηματική κατασκευή που επηρεάζεται από σκέψεις και επιθυμίες του παρόντος, γύρω από τις οποίες οργανώνει τα μνημονικά ίχνη και τις φαντασιώσεις που προκάλεσε η συνάντηση με το πραγματικό γεγονός». Αποτελεί ένα ισχυρό νοητικό σύστημα που επηρεάζεται από συγκεκριμένα συστήματα πλαισίωσης, ερεθίσματα και τρόπους διεργασίας (Βιδάλη, 1999: 31). Το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον για την ίδια, η διαφύλαξη και η νοηματοδότηση της οποίας, όπως εύστοχα αναφέρει ο Γιώργος Κόκκινος, «είναι μία από τις χαρακτηριστικές συνιστώσες της πολιτισμικής δημιουργίας κρατών, λαών και ομάδων» εμφανίστηκε κατά το τελευταίο τέταρτο του 20ου αι., οπότε άρχισε να θεωρείται ως η «μήτρα της ιστορίας». Η ιστορία βέβαια σύμφωνα με τον Paul Ricoeur οφείλει πάντοτε να αντιμετωπίζει κριτικά την μνήμη διατηρώντας την αναγκαία απόσταση από το συναίσθημα (Κόκκινος, 2010: 33-34). Απαραίτητη για την κατανόηση της έννοιας της μνήμης στην ιστορία και τις κοινωνικές επιστήμες είναι η αναγνώριση της πολλαπλότητάς της. Γίνεται λοιπόν διάκριση ανάμεσα στην: α) θεσμική ή επίσημη μνήμη, β) τη βιωμένη, γ) τη συλλογική που συγκροτεί τις κοινωνικές ταυτότητες εγγράφοντάς τες σε ένα ιστορικό συνεχές, δ) τη καταπιεσμένη ή σιωπηλή ε) την αναδυόμενη ή δυνητικά ηγεμονική, στ) τη μετα-μνήμη, αυτή δηλαδή που δεν βασίζεται στην βιωμένη εμπειρία αλλά έχει μεταβιβαστεί στις επόμενες γενιές ζ) την ατομική η) τη πολιτισμική μνήμη, η οποία εκτείνεται σε μεγάλο

χρονικό βάθος και συνδέει τα στοιχεία του πολιτισμού με την ταυτότητα και την μνήμη της πολιτισμικής ομάδας (Βερνιώτη, 2021: 50) κ.α. Επιπλέον, η πολλαπλότητα των μνημών συνυπάρχει με την ασυμμετρία τους, καθώς υπάρχουν μνήμες ισχυρές και ανίσχυρες, νικητών και ηττημένων, τραυματικές μνήμες, μνήμες και αντι-μνήμες (Κόκκινος: 52-53). Ως αντι-μνήμη ονόμασε ο Φουκώ τη «μνήμη από τα κάτω», αυτή δηλαδή των ατόμων ή των κοινωνικών ομάδων που έχουν μία κοινή βιωμένη εμπειρία, αλλά παραμένουν αποκλεισμένα από τα κέντρα λήψης αποφάσεων και η οποία συνήθως έρχεται σε αντίθεση με τα ηγεμονικά αφηγήματα της επίσημης μνήμης (Μπούσχοτεν κ.α., 2008: 11).

Ωστόσο, παρά τις συστηματικές μελέτες που πραγματοποιήθηκαν σχετικά με τη μνήμη από την δεκαετία του 1980 κ.ε., ο ιστορικισμός του 19ου αι. άφησε ως κληρονομιά την διάκριση ανάμεσα στην «ιστορία ως επιστήμη και τη μνήμη ως κάτι εύπλαστο και εύθραυστο» (Βερνιώτη, 2021: 44). Από την μία πλευρά αντιπαρά τίθεται η αντικειμενική έρευνα που στηρίζεται κατά κύριο λόγο στα αρχεία και από την άλλη οι προσωπικές μνήμες. Ωστόσο, η αντιπαράθεση ανάμεσα στην ιστορία και την μνήμη θεωρείται άνευ ουσίας, καθώς η έρευνα που βασίζεται σε γραπτές πηγές και αρχεία μπορεί όντως να αμφισβητεί ή να διορθώνει την ατομική ή συλλογική μνήμη αλλά συχνά συμβαίνει και το αντίθετο (Lacapra, 2016: 376). Επί της ουσίας οι δυο τους λειτουργούν πανομοιότυπα καθώς μπορούν εξίσου να αποκρύψουν στοιχεία και να παραπλανήσουν. Τόσο τα αρχεία όσο και η μνήμη είναι επιλεκτικά, αφού ο ιστορικός δεν διαθέτει πρόσβαση σε όλα τα αρχεία, ενώ παραμένει στην κρίση του ποια από αυτά θα αξιοποιήσει. Άλλωστε πλέον θεωρείται δεδομένο πως το παρελθόν συνεχώς ανακατασκευάζεται, καθώς κάθε γενιά το βλέπει μέσα από τη δική της οπτική. Ήδη από τις αρχές του 20ου αι. ο κοινωνιολόγος Halbwachs υποστήριξε πως η ιστορία αποτελεί κυρίως μία κοινωνική κατασκευή που διαμορφώνεται με βάση τα ερωτήματα και τις επιδιώξεις του παρόντος. Ομοίως η μνήμη κατασκευάζεται και ανακατασκευάζεται μέσα σε συλλογικά πλαίσια, καθώς τα άτομα θυμούνται και ανασυγκροτούν το παρελθόν τους πάντα ως μέλη μία κοινότητας. Επιπλέον, υποστήριξε πως οι αναμνήσεις χάνουν την αρχική τους «μορφή», καθώς αναπαράγονται κάθε φορά μέσα σε διαφορετικά συστήματα εννοιών και παροντικές συνθήκες. Τα άτομα ακούσια «συμπληρώνουν» ή «διορθώνουν» τις αναμνήσεις τους, παραμένοντας βέβαια για την ακρίβεια των λεγόμενων τους, ενώ με το πέρασμα του χρόνου αυτές εξασθενούν, καθιστώντας την ανάκλησή τους δύσκολη (Halbwachs,

2013: 143). Αυτό που οφείλει να πράττει ο ιστορικός είναι να ερευνά μέσα από πολλών ειδών πηγές και μεθόδους, ώστε να καταλήξει σε όσο το δυνατόν πιο έγκυρα συμπεράσματα.

Γ.2. Η αξία των προφορικών μαρτυριών

Η προφορική ιστορία και η μελέτη της μνήμης αναδεικνύουν τα γεγονότα, μέσα από τις εμπειρίες ανθρώπων, που η επίσημη ιστορία αμέλησε, ενώ παρέχουν νέους τρόπους για την κατανόηση του παρελθόντος, καθώς λαμβάνουν υπόψη όχι μόνο τα γεγονότα που θυμούνται οι άνθρωποι αλλά και τον τρόπο με τον οποίο τα θυμούνται. Οι προσωπικές αφηγήσεις δεν αποτελούν απλώς αντανάκλαση των προσωπικών απόψεων του αφηγητή αλλά εκφράζουν ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές ανησυχίες, με την υποκειμενικότητα να αντιμετωπίζεται πλέον ως ένα χρήσιμο εργαλείο ανάλυσης, καθώς περιλαμβάνει τη σχέση μεταξύ ατομικής και συλλογικής μνήμης. Σύμφωνα με τον Portelli, κατά την περιγραφή ενός γεγονότος οι αφηγητές δεν αναφέρουν αυτά που πραγματικά έπραξαν οι ίδιοι ή αυτά που συνέβησαν αλλά αυτά που ήθελαν να πράξουν ή αυτά που πιστεύουν ότι συνέβησαν. Οι «λανθασμένες» μνήμες αποτελούν τις «αλήθειες» των αφηγητών, ενώ συχνά μία προσωπική «αλήθεια» συμπίπτει με μία συλλογική φαντασίωση· πάντοτε δε διαμορφώνονται πάνω σε ένα πραγματικό υπόβαθρο (Βερνιώτη: 43-44).

Στην περίπτωση της Λευκάδας, παράδειγμα «λανθασμένης» μνήμης θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι συνιστά η λεγόμενη «Τρύπα» ή «Χαράδρα», «ένα βαθύ κάθετο άνοιγμα ανάμεσα στους βράχους» (Κονιδάρης, 1985: 106), στα υψώματα δυτικά από το χωριό Χαραδιάτικα, στο οποίο σύμφωνα με τη συλλογική μνήμη της Αριστεράς, οι αντίπαλοί της εκτέλεσαν πετώντας ζωντανούς στο εσωτερικό της εκατοντάδες πατριώτες, αν και παρατηρείται σύγχυση ως προς την περίοδο που αυτή χρησιμοποιήθηκε (βλ. επόμενη ενότητα, σ. 33). Καθένας από τους συνεντευξιαζόμενους δεν παρέλειψε να αφηγηθεί και μία διαφορετική ιστορία για τον ειδικό αυτό τρόπο που επινόησαν οι Δεξιοί για να εξοντώσουν τους αντιπάλους τους. «Μάζεψαν επτά Βαυκερίτες και τους έριξαν στην Τρύπα», «έριξαν τον πατέρα μου στην Τρύπα» (Θεόδωρος, γεν. 1934, Βαυκερή). Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την εκδοχή της Δεξιάς πραγματοποιήθηκε περιορισμένος αριθμός εκτελέσεων και η μετέπειτα εκταφή τους. Σήμερα γνωρίζουμε πως πρόκειται για ένα εξαιρετικά δυσπρόσιτο σημείο, στο οποίο όντως πραγματοποιήθηκαν ορισμένες εκτελέσεις, αλλά

δεν θα μπορούσε εύκολα να αποτελέσει τόπο μαζικών εκτελέσεων, ή τουλάχιστον δεν μπορούσε να λάβει τις διαστάσεις που του αποδίδονται. Σε κάθε περίπτωση, όπως επιβεβαιώνουν τόσο οι προφορικές όσο και οι γραπτές μαρτυρίες αλλά και η σχετική βιβλιογραφία, οι εκτελέσεις στην «Τρύπα» έχουν λάβει τεράστιες διαστάσεις στο συλλογικό φαντασιακό των Λευκαδιτών και αντανακλούν την προσπάθεια να αποτυπωθούν τα όρια της «δεξιάς βίας». Αυτό δεν καθιστά αυτομάτως τις μαρτυρίες αυτές αναξιόπιστες, αλλά δείχνει ότι διαθέτουν μία διαφορετικής ποιότητας αξιοπιστία, καθώς «η μνήμη δεν είναι ένα παθητικό αποθετήριο γεγονότων αλλά μία ενεργή διαδικασία παραγωγής νοημάτων» (Βερνιώτη: 45). Η προφορική ιστορία άλλωστε «είναι ιστορία γεγονότων, ιστορία μνήμης και ερμηνείας των γεγονότων μέσα από τη μνήμη» (Τί είναι και τι δεν είναι προφορική ιστορία, Αλεσάντρο Πορτέλι, μτφρ. Γιάγκος Ανδρεάδης, ΕΦ.ΣΥΝ 03/04/2021).

Γ.3. Πηγές και μεθοδολογία έρευνας

Το δεύτερο μέρος της εργασίας αφορά τις μνήμες του Εμφυλίου στο νησί της Λευκάδας και βασίζεται τόσο στην τοπική βιβλιογραφία, η οποία αναπόφευκτα μεροληπτεί, όσο και σε γραπτές μαρτυρίες (χρονικά, απομνημονεύματα) και προφορικές μαρτυρίες. Οι μαρτυρίες ανάλογα με τον τρόπο που κατατίθενται, σε γραπτό ή προφορικό λόγο, αποτελούν αντικείμενο διαφορετικής επεξεργασίας. Καθώς ο προφορικός λόγος αποτελεί μέρος του συνειρμού της σκέψης, επιδέχεται λιγότερο νοητικό έλεγχο, ενώ αντίθετα ο γραπτός φιλτράρεται μέσα από τη σκέψη και τη λεκτική διατύπωση. Όπως επισημαίνει η Τ. Βερνιώτη στα αυτοβιογραφικά κείμενα κάποια γεγονότα αλλοιώνονται, παρ' ότι έχουν καταγραφεί από τον ίδιο μάρτυρα, είτε λόγω της έλλειψης αμεσότητας που χαρακτηρίζει τον γραπτό λόγο είτε επειδή έχουν υποστεί τη «λογοκρισία» του συγγραφέα (Βερνιώτη: 42). Έτσι, οι γραπτές μαρτυρίες αναλύονται σε συνδυασμό με τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, ενώ επισημαίνονται τα σημεία στα οποία αυτές συμφωνούν ή διαφωνούν. Καθώς αποτελούν πονήματα των πρωταγωνιστών του Εμφυλίου επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο στα γεγονότα και τις αιτίες που οδήγησαν στον πόλεμο αλλά και στην ήττα της Αριστεράς. Καθώς ο Εμφύλιος στην Λευκάδα ξέσπασε το 1944, ενώ το νησί βρισκόταν υπό γερμανική κατοχή, οι αφηγήσεις αυτές αφορούν κυρίως το έτος 1944-1945. Σκοπός της ενότητας αποτελεί τόσο η ανασύνθεση των γεγονότων μέσα από τις μνήμες όσων

πρωταγωνίστησαν σε αυτά, όσο και η ανάδειξη της συλλογικής μνήμης της κάθε παράταξης. Η ιστορία άλλωστε του νησιού κατά τη δεκαετία του 1940, ελλείπει αρχειακών πηγών, έχει κατά κύριο λόγο βασιστεί στις μνήμες των αυτοπτών μαρτύρων.

Όσον αφορά τις προφορικές μαρτυρίες πραγματοποιήθηκαν συνολικά τέσσερις συνεντεύξεις, ενώ συμπεριλαμβάνονται στοιχεία από μία δεκάλεπτη συζήτηση, αφού η συνέντευξη δεν ολοκληρώθηκε, λόγω των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η συνεντευξιαζόμενη με τη μνήμη της. Καθότι στην συζήτηση συμμετείχε η κόρη της, ο διάλογος είχε ενδιαφέρουσες πτυχές που κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν. Επιπλέον, καθώς έχουν παρέλθει 78 χρόνια από την λήξη του πολέμου στο νησί (η οποία τοποθετείται το 1947), όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι, έζησαν τα γεγονότα ως παιδιά/ έφηβοι και δεν είχαν άμεση συμμετοχή στις εχθροπραξίες, υπήρξαν ωστόσο θύματα και μάρτυρες ακραίων βιαιοτήτων. Οι μνήμες τους διαφοροποιούνται από εκείνες των ενηλίκων αφού, τα παιδιά αντιμετωπίζουν τον κόσμο και όσα συμβαίνουν γύρω τους με διαφορετικό τρόπο, πόσο μάλλον όταν πρόκειται για τις βιαιότητες ενός Εμφυλίου. Έτσι, η μελέτη των μαρτυριών τους αποτελεί μία ιδιαίτερη πτυχή της ιστορίας σχετικά με το εμφύλιο τραύμα. Τα ερωτήματα που καλείται να απαντήσει το εν λόγω κεφάλαιο αφορούν τον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε η μνήμη των δύο παρατάξεων αλλά και το πως βιώθηκε ο πόλεμος (τι θυμούνται και τι αισθάνονται). Ως μέθοδος συνέντευξης, λόγω του οδυνηρού χαρακτήρα των αφηγήσεων, επιλέχθηκε ένας συνδυασμός αφήγησης ζωής και ημι-κατευθυνόμενης συνέντευξης, που υποστηρίχθηκε από επιλεγμένες ερωτήσεις. Ως μέθοδος ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε η ερμηνευτική φαινομενολογική, που στρέφεται στην υποκειμενική ερμηνεία της εμπειρίας του υποκειμένου και στην ερμηνευτική οπτική του ερευνητή. Άλλωστε, καθώς το θέμα προσεγγίζεται ποιοτικά σκοπός της έρευνας αποτελεί «να ανακαλύψει τις απόψεις του ερευνώμενου πληθυσμού, εστιάζοντας στις οπτικές γωνίες υπό τις οποίες τα άτομα βιώνουν και αισθάνονται τα γεγονότα» (Κεδράκα, 2008: 1)

Μέρος Δεύτερο:

Δ. Ο εμφύλιος πόλεμος στο νησί της Λευκάδας μέσα από τις μνήμες των πρωταγωνιστών του (1944-1947).

Το νησί της Λευκάδας, είναι ως επι το πλείστον ορεινό και βρίσκεται δυτικά της Ακαρνανίας, από την οποία διακρίνεται με έναν στενό πορθμό, γεγονός που το καθιστά εύκολα προσβάσιμο. Κατά τις ένοπλες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940, δεν πραγματοποιήθηκε στο νησί σύγκρουση μεταξύ δύο οργανωμένων στρατών, αλλά μεταξύ ένοπλων αντίπαλων ομάδων και ανταρτών, με τις προσωπικές αντιπαλότητες να παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Λόγω της εγγύτητάς του με την Ακαρνανία, χρησίμευσε περισσότερο ως καταφύγιο αλλά και πηγή ανεφοδιασμού. Παρ' όλα αυτά οι κάτοικοι του δεν κατάφεραν να αποφύγουν τον αλληλοσπαραγμό.

Δ.1. Η ιταλική και γερμανική κατοχή

Η ιστορία του νησιού κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, παρουσιάζει τόσο ομοιότητες όσο και διαφορές με την υπόλοιπη Ελλάδα, λόγω του ιδιαίτερου καθεστώτος που ίσχυσε στα Ιόνια Νησιά. Με τη διαίρεση της χώρας σε ζώνες κατοχής, τα τελευταία βρέθηκαν υπό ιταλική κυριαρχία. Τα πρώτα ιταλικά αγγήματα αποβιβάστηκαν στη Λευκάδα την 1η Μαΐου 1941 καταλαμβάνοντάς την χωρίς αντίσταση. Οι κατοχικές δυνάμεις ήταν στρατιωτικές και πολιτικές, όπως η ιταλική αστυνομία (Carabinieri) και η οικονομική και τελωνειακή αστυνομία (Finanza) και εγκαταστάθηκαν κυρίως στην πόλη και διάφορα καίρια σημεία του νησιού. Σε σύντομο χρονικό διάστημα από τις 18 Ιουνίου 1941, η πολιτική διοίκηση πέρασε στα χέρια του Ανώτερου Αξιωματικού Στρατιωτικών Δυνάμεων των Ιονίων Νήσων, με αποτέλεσμα την απομόνωση της Λευκάδας από την υπόλοιπη Ελλάδα (Θανοπούλου: 78-80). Καθώς σκοπός των κατακτητών αποτέλεσε η σταδιακή ενσωμάτωσή της στο Ιταλικό imperium, επιχείρησαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους όχι μόνο την οικονομική και πολιτική αλλά και την εκπαιδευτική και πολιτιστική ζωή του τόπου. Τα μέτρα που έλαβαν σχετικά με τις διατιμήσεις στα τρόφιμα και τον έλεγχο της παραγωγής και του εμπορίου σε συνδυασμό με την εκπαιδευτική πολιτική τους, που απέβλεπε στον «αφελληνισμό» και το «μπόλιασμα των μαθητών με φασιστικά ιδεώδη», υπήρξαν αρκετά για την οργάνωση του αντιστασιακού κινήματος (Κουτρουμάνη, 2018: 120-121). Το ίδιο αρχικά εκδηλώθηκε με αυθόρμητες ενέργειες

ενάντια στα μέτρα του κατακτητή, που κρίθηκαν αναγκαίες για την αυτοσυντήρηση του πληθυσμού. Στη συνέχεια, το φθινόπωρο του 1941 άρχισαν να ιδρύονται οι πρώτες οργανώσεις του ΕΑΜ, με επίκεντρο της Αντίστασης να αποτελούν τα βόρεια χωριά του νησιού, όπως το Πλατύστομα, η Βαυκερή, η Εγκλουβή, η Καρυά, οι Σφακιώτες κ.α., τα χωριά δηλαδή που στη συνέχεια βρέθηκαν στο επίκεντρο των εμφύλιων συγκρούσεων (Αναγνώστου, 2002: 65). Τον Οκτώβριο του 1942 δημιουργήθηκε το πρώτο αντάρτικο σώμα του ΕΛΑΣ, ενώ το επόμενο έτος δημιουργήθηκε μόνιμο στρατιωτικό σώμα, αμιγώς Λευκαδίτικο, με έδρα το δυτικό Ξηρόμερο Αιτωλοακαρνανίας. Ήδη από το 1943 μάλιστα, το ίδιο σώμα συγκροήθηκε με τις ξηρομερίτικες αντάρτικες ομάδες, εκτός βέβαια λευκαδίτικου εδάφους (Μαλακάσης, 2001: 15). Παρά τις συλλήψεις, τις φυλακίσεις και τα βασανιστήρια στα οποία προέβησαν οι Ιταλοί κατά την εν λόγω περίοδο το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αναπτύχθηκε ραγδαία.

Με την Συνθήκη του Μπαντόλιο, στις 8 Σεπτεμβρίου 1943 και την επίσημη αποχώρηση των Ιταλών από τον πόλεμο, ο διοικητικός μηχανισμός που είχαν εγκαθιδρύσει στο νησί κατέρρευσε. Υπό την πίεση του ΕΑΜ, οι φυλακές της Λευκάδας άνοιξαν και οι κρατούμενοι απελευθερώθηκαν πριν από την άφιξη των Γερμανών στις 12 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους. Οι ελάχιστες γερμανικές δυνάμεις που κατέφθασαν στο νησί, ένα τζιπ και μία μοτοσυκλέτα, συνέλαβαν τους Ιταλούς και έθεσαν το νησί υπό τον έλεγχό τους (Θανοπούλου: 83). Ένα μήνα αργότερα στις 12 Οκτωβρίου του 1943 ιδρύθηκε η επιτροπή του «ΕΔΕΣ» Λευκάδας, μέλη της οποίας υπήρξαν πολίτες της πόλης της Λευκάδας, συντηρητικών αντιλήψεων που συνδέονταν με την δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Όπως επισημαίνει ο καθηγητής Μαλακάσης η επιτροπή αυτή λειτούργησε άτυπα, με την ανοχή των κατοχικών δυνάμεων και ουδέποτε ανέπτυξε αντιστασιακή δράση (Μαλακάσης: 7-10, Αναγνώστου: 47-55). Σύμφωνα με τον Τ. Γ. Κονιδάρη ο «ΕΔΕΣ» Λευκάδας δεν κατόρθωσε να συνδεθεί με τα τμήματα του Ζέρβα στην Στερεά Ελλάδα και να νομιμοποιηθεί, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες του, λόγω των προσκομμάτων που έθετε το ΕΑΜ, ενώ η αντιστασιακή του δράση υπήρξε περιορισμένη λόγω της κοινωνικής απήχησης του ΕΑΜ (Κονιδάρης, 1985). Παράλληλα, στη νοτιοανατολική πλευρά του νησιού άρχισαν να αναπτύσσονται οικογενειοκρατικές εστίες ένοπλων πυρήνων, με κύριο χαρακτηριστικό τους τον φανατικό αντι-εαμικό τους ζήλο, που προχώρησαν μάλιστα στην εγκαθίδρυση ανεξάρτητων ένοπλων στρατοπέδων. Οι λεγόμενοι οπλαρχηγοί, αν και δρούσαν ανεξάρτητα και συχνά έρχονταν σε αντιπαράθεση με τα ηγετικά στελέχη της παραπάνω

οργάνωσης, πειθάρχησαν με σκοπό την αποτελεσματική αντιμετώπιση των «συμμοριτών». Τον Σεπτέμβριο του 1944, οπότε το νησί είχε πλέον περιέλθει στην εξουσία της Δεξιάς, ο Ν. Ζέρβας σε έγγραφό του προς την Επιτροπή Εθνικού Αγώνα Λευκάδας ανέφερε πως «η νήσος Λευκάς θεωρείται περιοχή των Εθνικών Ομάδων Ελλήνων Ανταρτών (ΕΟΕΑ), προχωρώντας έτσι στην νομιμοποίησή τους (Αναγνώστου: 142). Οι ομάδες αυτές από την μία πλευρά και οι Ελασίτες αρχικά και μετέπειτα αγωνιστές του ΔΣΕ από την άλλη, επρόκειτο να αποτελέσουν τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα των εμφύλιων συγκρούσεων που έλαβαν χώρα στο νησί.

Δ. Α. Ανάλυση γραπτών μαρτυριών

Α.1. Η οργάνωση των αντίπαλων στρατοπέδων

Το 1943 η διαίρεση του νησιού στα δύο, στο βόρειο και νότιο τμήμα, στο «κόκκινο» και το «μαύρο» ήταν πλέον γεγονός. Το τμήμα του ΕΛΑΣ Λευκάδος, που αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από Λευκαδίτες αγρότες, ψαράδες αλλά και Αγιομαυρίτες αστούς (έτσι αποκαλούνταν οι κάτοικοι της πόλης της Λευκάδας), βρισκόταν υπό την ηγεσία του Π. Γιαννούλη, χάρη στις στρατηγικές ικανότητες του οποίου πέτυχε σημαντικές νίκες κατά των Γερμανών αλλά και του ΕΔΕΣ σε διάφορες περιοχές του Ξηρόμερου Αιτωλοακαρνανίας, οι οποίες μάλιστα χαρακτηρίστηκαν από τις Γερμανικές αρχές ως «Γιαννουλικές» (Μαλακάσης: 21). Άμεσο αποτέλεσμα των γεγονότων αυτών υπήρξε η στρατιωτική προετοιμασία των κατοίκων της νοτιοδυτικής Λευκάδας, έπειτα από την παρακίνηση του λοχαγού Ζαμπέλη με σκοπό την αναχαίτιση του ΕΛΑΣ, καθώς ήταν διάχυτος ο φόβος *«μίας επίθεσης του ΕΛΑΣ στις περιοχές αυτές για τιμωρία και σωφρονισμό όλων εκείνων που αρνήθηκαν την ένταξή τους στο ΕΑΜ»*. Εξάλλου, όπως επισημαίνει ο Τ. Γ. Κονιδάρης, οι υποστηρικτές της προπολεμικής αντικομμουνιστικής παράδοσης άρχισαν τώρα να κινούνται ανοιχτά για παραταξιακό αγώνα (Κονιδάρης, 1985: 29). Σύμφωνα με τον Α. Φίλιππα από το χωριό Πλατύστομα *«Στη Βορειοανατολική Λευκάδα υπήρχε η υποδομή για να πάρει η Εθνική Αντίσταση παλλαϊκό χαρακτήρα. Στην Νοτιοδυτική Λευκάδα δεν υπήρχε μία τέτοια υποδομή. Εκεί τα αφεντάτα είχαν δημιουργήσει μεγάλη επιρροή στο λαό της περιοχής και έτσι δεν ήταν δυνατό εκεί να δημιουργηθεί ενεργητική Αντίσταση»* (Κουτσαύτης, 1991: 303).

Οι ευθύνες ωστόσο για το κλίμα της εμφύλιας ένοπλης αναμέτρησης που επικρατούσε στα νότια του νησιού αποδίδονται από τον ίδιο τον Γιαννούλη εξ

ολοκλήρου στον Ζαμπέλη. Έπειτα από την επιτυχημένη πορεία του στο Ξηρόμερο ο ίδιος επέστρεψε στο νησί και όπως αναφέρει στο χρονικό του *«πήγα στη Λευκάδα δια να ξεκουραστώ αλλά δυστυχώς εδώ που ήρθα βρήκα άλλα βάσανα ο λοχαγός Ζαμπέλης... συγκέντρωσε μία ομάδα, η οποία άρχισε να τρομοκρατεί της κατοίκους της Ν.Δ. Λευκάδας. [...] η Λευκάδα δεν είναι μέρος για να έχει αντάρτικα τα οποία κακό θα προξενούσαν στο νησί παρά καλό. Και σε φιλική συνάντησή μας του Κατωπόδη του υποσχέθηκε ο Ζαμπέλης ότι είναι ΕΑΜίτης. Μα παρά τις υποσχέσεις που μας έδινε αντί να διαλύσει τα τμήματά του ασκούσε μεγαλύτερη πίεση στους δικούς μας»* (Γιαννούλης, 1945: 7). Στα τέλη λοιπόν του 1943, η οργανωμένη πλέον Δεξιά σε ομάδες οπλαρχηγών, όπως η ομάδα του Κοντογιώργη στην Απόλλαινα ή του Καλατζή στα Χαραδιάτικα και το Νυδρί, καθώς ασφυκτιούσε από τον «εαμικό ζυγό» μέσω μίας σειράς συνομοσιών, έντονων προκλήσεων και βίαιων επεισοδίων, επιχείρησε να αποδυναμώσει τους αντιπάλους της (Μαλακάσης, 30).

Α.2. Η πορεία προς τον εμφύλιο

Στις αρχές του 1944 αποκορύφωμα της κλιμακούμενης βίας αποτέλεσαν εκατέρωθεν δολοφονίες, με την Αριστερά να κάνει το πρώτο βήμα: *«εάν δεν σκοτώνανε τον Π. Καραγιάννη δεν θα γινόταν η αφορμή να συγκροτηθούν τόσα αντιΕΑΜικά τμήματα και να γίνονται τόσοι θάνατοι, καταστροφές»* (Αναγνώστου: 102). Έκτοτε, αυτοσκοπός της Δεξιάς αποτέλεσε η εκτέλεση του Π. Γιαννούλη, ενώ παράλληλα άρχισε να οργανώνεται στρατιωτικά για μία ολοκληρωτική αναμέτρηση με τον ΕΛΑΣ, στηριζόμενη τόσο σε έξω-λευκαδίτικες όσο και στις γερμανικές δυνάμεις, γεγονός βέβαια που η ίδια αρνείται (Μαλακάσης: 34).

Το τοπικό ΕΑΜ από την άλλη πλευρά αποφάσισε την *«κάθοδο του ΕΛΑΣ στην Νοτιοδυτική Λευκάδα»*, την *«πορεία προς τον νότο»*. Οι μαρτυρίες ωστόσο, διαφέρουν ως προς τον σκοπό της *«καθόδου»*: Ο Γιαννούλης αναφέρει πως *«πιεζόμενοι υπό τις συνθήκες αυτές αναγκαστήκαμε να δημιουργήσουμε μία διμοιρία μόνιμη σε συνεργασία με τη πολιτική οργάνωση αποφασίσαμε τον αφοπλισμό του Ζαμπέλη»* (Γιαννούλης: 12-13). Ο Ζώης Κουτσαύτης από την άλλη πλευρά κάνει λόγο για μία *«ειρηνική κάθοδο που σκοπό είχε να τονώσει το φρόνημα των ΕΑΜιτών της περιοχής, που είχε καταπέσει με τις απειλές, βιαιοπραγίες και επιθέσεις εναντίον του»* (Κουτσαύτης: 270), ενώ η Σμύρνη Μαραγκού κάνει λόγο για *«αθόρυβη παρουσία με μόνο σκοπό τον εκφοβισμό των Δεξιών»* (Μαραγκού, 1989: 265-266). Παρ' όλα αυτά η σύγκρουση αποφεύχθηκε,

με τις δύο πλευρές να καταλήγουν σε συμφωνία έπειτα από την παρέμβαση του αρχηγείου του ΕΛΑΣ Στερεάς Ελλάδος και τη μετακίνηση του Γιαννούλη στο Ξηρόμερο (Αναγνώστου: 104). Το γεγονός αυτό αντανακλά την ασυμφωνία και την έλλειψη συνεννόησης μεταξύ της τοπικής οργάνωσης και του αρχηγείου του ΕΛΑΣ στο οποίο αυτή υπαγόταν.

Καθοριστικές για την εκτροπή της νήσου προς των αλληλοσπαραγμό υπήρξαν οι εξελίξεις του χειμώνα του 1944. Η επιστροφή του Γιαννούλη στη Λευκάδα στις 15 Φεβρουαρίου και η διένεξή του με τους επονομαζόμενους Καλατζαίους, η ομάδα των οποίων παρουσίαζε την μεγαλύτερη συνοχή και διέθετε τον περισσότερο οπλισμό, μνημονεύεται περισσότερο από κάθε άλλο γεγονός. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της Δεξιάς η επιστροφή του φημισμένου Ελασίτη αποτέλεσε μέρος ενός οργανωμένου σχεδίου του τοπικού ΕΑΜ με σκοπό την ανατροπή του αντιεαμικού κλίματος που επικρατούσε στα νοτιοδυτικά και απειλούσε να ανατρέψει την πρωτοκαθεδρία του ΕΛΑΣ (Κονιδάρης, 1985: 37). Όλες ωστόσο οι μαρτυρίες της Αριστεράς συμφωνούν πως η άφιξη του Γιαννούλη και του υπεύθυνου της Περιφερειακής Επιτροπής του ΕΑΜ Λευκάδος-Ακαρνανίας Γεωργίου Σγουρού πραγματοποιήθηκε εν αγνοία των τοπικών παραγόντων. Άγνωστος επίσης φαίνεται να ήταν και ο σκοπός της έλευσής τους. Όπως αναφέρει ο υπεύθυνος της τοπικής Επιμελητείας του Αντάρτη (ΕΤΑ) Χριστόφορος Κούρτης: *«Το πρωί κατεβαίνοντας στο Νυδρί οι αργατιές μου λέγανε πως ήρθανε τη νύχτα ο Γιαννούλης με αντάρτες. Πήγα αμέσως και τους βρήκα. [...] Δεν με κατατοπίσανε για τον σκοπό της αποστολής του τμήματος»* (Μαλακάσης: 49-50). Ο Κουτσαύτης επίσης σημειώνει: *«οφείλω να τονίσω ως στέλεχος του ΕΑΜ, ότι καμία εντολή δεν δόθηκε από την τοπική οργάνωση και ότι δεν είχε καμία γνώση ή πληροφορία για τον ερχομό αυτού του τμήματος. Ξαφνιάστηκε η ηγεσία του ΕΑΜ και του κόμματος από το επεισόδιο που έγινε»* (Κουτσαύτης: 292). Σύμφωνα δε με τον ίδιο, ο οποίος παραθέτει μαρτυρίες αγωνιστών με σκοπό να στηρίζει τα λεγόμενά του, σκοπό της άφιξης του μόνιμου τμήματος του ΕΛΑΣ αποτέλεσε η γνωστοποίηση της Συμφωνίας της Πλάκας, καθώς σύμφωνα με αυτή η Λευκάδα ανήκε στη ζώνη ελέγχου του ΕΛΑΣ (Στο ίδιο: 294).

Στις μαρτυρίες διακρίνεται η έντονη προσπάθεια να καταστεί σαφής η άγνοια της τοπικής οργάνωσης αφού τα γεγονότα που ακολούθησαν οδήγησαν τις δύο παρατάξεις στην οριστική ρήξη. Ως υπεύθυνο λοιπόν των βιαιοτήτων που ακολούθησαν θεωρείται το Αρχηγείο του ΕΛΑΣ Στερεάς Ελλάδας. Ο Γιαννούλης

μάλιστα αναφέρει: *«εγώ αντέδρασα λέγοντας ότι δεν πρέπει να πάγω στη Λευκάδα τμήμα μόνιμο αλλά να στείλωμε πολεμικό υλικό στο εφεδρικό Λευκάδας όπου μπορούσε να επιβάλει την τάξη. Μα το σύνταγμα είχε άλλη γνώμη και με διέταξε να φύγω την άλλη μέρα για Λευκάδα»* (Γιαννούλης, σελ.13).

Την επομένη της άφιξης τους, με αφορμή την είσπραξη λαδιού χάριν της ΕΤΑ, πραγματοποιήθηκαν αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ ενός μικτού τμήματος του ΕΛΑΣ και της ομάδας του Χρήστου Καλατζή στο Νυδρί, όπου και βρήκε τον θάνατο ο αδερφός του Γιαννούλη. Μόλις ο ίδιος πληροφορήθηκε τα νέα προχώρησε στην εκτέλεση των Βαγγέλη και Τάσου Καλατζή, πατέρα και αδερφού, του «πρωτοπαλικάρου» των Καλατζαίων. Η εκτέλεση αυτή σημάδεψε τις μνήμες των δύο παρατάξεων. Όπως μάλιστα προκύπτει από την ανάλυση των προφορικών μαρτυριών που ακολουθεί σε επόμενη ενότητα, στη μνήμη των παιδιών του Εμφυλίου, το εν λόγω έγκλημα έχει αποτυπωθεί ως η κύρια αιτία του πολέμου και σηματοδοτεί την έναρξή του, ενώ συνοδεύεται από το αίσθημα της απογοήτευσης τόσο προς το πρόσωπο του θρυλικού αντάρτη που αντιστάθηκε με περίσσιο ζήλο στον κατακτητή, όσο και προς την Αριστερά εν γένει. Οι εκτελέσεις αυτές σηματοδότησαν την επίσημη έναρξη των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων που πραγματοποίησαν οι Καλατζαίοι σε συνεργασία με τα ξηρομερίτικα τμήματα του Βέρη και Μπουρδούβαλη κατά το διάστημα του Φεβρουαρίου-Ιουνίου 1944 στην ύπαιθρο της δυτικής και κεντρικής Λευκάδας (Κονιδάρης, 1985: 48 και Αναγνώστου: 112-113). Η καθημερινότητα των ανθρώπων μεταβλήθηκε ριζικά, καθώς ο απλός λαός που συμμετείχε στην αντίσταση χωρίς να ασπάζεται απαραίτητα την κομμουνιστική ιδεολογία, βρέθηκε αντιμέτωπος με τις καθημερινές λεηλασίες, καταστροφές και διώξεις, τους ξυλοδαρμούς και τις δολοφονίες που δεν συντελούνταν από τον βάρβαρο κατακτητή αλλά από τον αδερφό, τον συντοπίτη, τον γείτονα. Έτσι, οι πρωταγωνιστές των γεγονότων κάνουν λόγο για εμφύλιο πόλεμο ήδη από το 1944, ενώ το νησί βρισκόταν υπό την κατοχή των γερμανικών στρατευμάτων, καθώς *«εκείνοι που έπεσαν από σφαίρες των κατακτητών μετριούνται στα δάχτυλα του ενός χεριού»* (Λογοθέτης, 1992: 120).

Α.3. Η ανασυγκρότηση των δύο αντιπάλων και η πορεία προς την «μεγάλη» μάχη

Έπειτα από τα γεγονότα στο Νυδρί το τμήμα του Γιαννούλη αναχώρησε για το χωριό της Βαυκερής όπου και εγκαταστάθηκε, ενώ παράλληλα σε επιστράτευση προχώρησε το εφεδρικό τμήμα του ΕΛΑΣ Λευκάδος, με σκοπό τον αφοπλισμό των οπλαρχηγών και την αποτελεσματική αντιμετώπιση ενδεχόμενης επίθεσης. Σύντομα ωστόσο, η στρατηγική αυτή εγκαταλείφθηκε, καθώς κατ' εντολήν της Περιφερειακής Ενότητας του ΚΚΕ, έπρεπε να αποφευχθεί με κάθε τρόπο σφοδρή σύγκρουση στο νησί. Έτσι, το εφεδρικό τμήμα οδηγήθηκε στην αυτοδιάλυση, ενώ το μόνιμο τμήμα υποχρεώθηκε να περάσει στην Ακαρνανία. Υπό αυτές τις συνθήκες, η ομάδα του Καλαντζή σε συνεργασία με την ομάδα του Βάλτρα από το Νιοχώρι, που είχαν ήδη ενισχυθεί από τις ξηρομερίτικες δυνάμεις του Βέρη και τις γερμανικές δυνάμεις, άδραξαν την ευκαιρία και κατάφεραν να καταλάβουν έπειτα από αιματηρή σύγκρουση την Εγκλουβή, το προπύργιο του αντιστασιακού αγώνα στο νησί (Αναγνώστου: 113-114). Το γεγονός αυτό επέφερε σημαντικές αλλαγές στην ηγεσία του τοπικού ΕΑΜ, η οποία έπαψε πλέον να αποτελείται από γηγενείς, ενώ στα πλαίσια της εαμικής αυτής ανασύνταξης στα τέλη του Μαρτίου δημιουργήθηκε το Ανεξάρτητο Τάγμα Λευκάδος (Κουτσαύτης: 352). Η νέα ηγεσία αν και αρχικά επιδίωξε την υπογραφή συμφώνου με τους οπλαρχηγούς, η δολοφονία του γραμματέα Βλασσόπουλου δεν άφησε περιθώρια συνεννόησης. Έτσι, η Αριστερά άρχισε τώρα να προετοιμάζεται με σκοπό την οργάνωση πολυμέτωπης επίθεσης, πριν αυτή να εκδηλωθεί από τους οπλαρχηγούς και τους συνεργάτες τους. (Αναγνώστου: 116-117).

Στις 12 Ιουνίου του 1944 έπειτα από αίτημα του τοπικού ΕΑΜ και κατ' εντολή του αρχηγείου Στερεάς Ελλάδας, έφθασαν στο νησί από την Ιθάκη ο Ευστάθιος Λιάκας ή «Φουρτούνας», όπως ήταν γνωστός ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ που πρωτοστάτησε στο αντιστασιακό κίνημα της Κεφαλονιάς και ο αξιωματικός από το Ξηρόμερο Παντελής Λιότσος, γνωστός ως «Κόρακας», έχοντας μαζί τους έναν περιορισμένο αριθμό Ιθακήσιων αλλά και «ιερολοχίτες» από την Κεφαλονιά (Κονιδάρης, 1985: 73-75). Σύμφωνα με τις μαρτυρίες της Αριστεράς, η στάση των γηγενών απέναντι στην επιχείρηση για τον αφοπλισμό των οπλαρχηγών και την άφιξη των παραπάνω ομάδων υπήρξε ομόφωνα αρνητική, ενώ επιχειρήθηκε η ματαίωσή της: *«πήραμε τότε πρωτοβουλία και πήγαμε στους Καλατζαίους, τους συναντήσαμε κοντά στο Νιοχώρι. Μας είπαν κι αυτοί δεν θέλουν να χτυπηθούμε. Τους απαντήσαμε ότι δεν είναι της δικαιοδοσίας μας, αλλά θα στείλουμε μήνυμα να μην έρθουν. Εμείς πραγματικά*

ειδοποιήσαμε στην Ιθάκη να μην έρθουν. Μα δεν μας ακούσανε» (Αναγνώστου: 121-122). Σύμφωνα δε με μαρτυρίες στις οποίες συγκαταλέγεται και αυτή του Γεράσιμου Αρβανίτη, είχε δοθεί εντολή από το στρατηγείο της Στερεάς να μη γίνει μάχη στην Λευκάδα «επ' ουδενί τρόπο», καθώς η ταυτόχρονη επίθεση που είχε προγραμματιστεί να γίνει στην Ακαρνανία ματαιώθηκε. Ο άνθρωπος ωστόσο που είχε οριστεί ως σύνδεσμος καθυστέρησε να μεταφέρει την εντολή, προκαλώντας την εκτέλεσή του (Αρβανίτης, 2015: 104, Κουτσαύτης: 386). Οι προσπάθειες λοιπόν για την αποφυγή σφοδρής σύγκρουσης στο νησί έπεσαν στο κενό, με την «μεγάλη» μάχη, τη «Μάχη της Λευκάδας» όπως έγινε γνωστή, να ξεσπά τις επόμενες μέρες.

Γίνεται λοιπόν εκ νέου εμφανής η προσπάθεια της αποποίησης των ευθυνών από τους γηγενείς μαχητές και η επίρριψη τους σε τρίτους, όπως στην «ξένη» τοπική ηγεσία ή τον «προδότη» που σκοπίμως καθυστέρησε να μεταφέρει τις εντολές. Οι ίδιοι δε αν και ήρθαν σε επαφή με τους Δεξιούς εν αγνοία της ηγεσίας τους, αυτοπροβάλλονται ως εξαιρετικά πειθαρχημένοι στις εντολές της οργάνωσης, αφού παρά την αντίθετη άποψή τους έλαβαν τα όπλα εναντίον των συντοπιτών τους. Σε κάθε περίπτωση, η έκρηξη της μάχης αποδίδεται στα σφάλματα της Αριστεράς, ενώ η Δεξιά ερμήνευσε την παραπάνω πρωτοβουλία ως παγίδα ή ως μέρος της ευκαιριακής τακτικής του ΕΑΜ (Κονιδάρης, 1984: 57-58).

A.4. Η «μάχη της Λευκάδας»

Στις 15 Ιουνίου οι έφεδροι του ΕΛΑΣ Λευκάδος, οι ντόπιοι εθελοντές και οι Επονίτες της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης, συνεπικουρούμενοι από τη διμοιρία του μόνιμου ΕΛΑΣ Ακαρνανίας έλαβαν θέση μάχης με σκοπό την κατάληψη του υψώματος στο Λαϊνάκι, «που δέσποζε τότες στην περιφέρεια των Ράλληδων». Ως Ράλληδες, στην περίπτωση της Λευκάδας νοούνται οι ένοπλες ομάδες της Δεξιάς που συνεργάστηκαν με τους κατακτητές: *«Το ράλλικο είχε προχωρήσει πολύ... κατεβαίνοντας προς το Νυδρί είδα να πετιούνται από τα Καλατζέικα μία ομάδα ένοπλοι με στολές, σακίδια και κράνη, στην αρχή νόμισα πως ήταν Γερμανοί. Είδα όμως ότι ήταν αυτοί»* (Αναγνώστου: 109). Το σήμα της επίθεσης δόθηκε στις 17 Ιουνίου 1944. Ωστόσο, παρά την αριθμητική τους υπεροχή οι Ελασίτες γνώρισαν την ήττα (Αναγνώστου: 124), με τις μνήμες να επικεντρώνονται στις κακουχίες που αντιμετώπισαν κατά την διάρκεια της μάχης, την αρχικά επιτυχημένη πορεία της και το πανηγυρικό κλίμα που επικρατούσε ως την ανατροπή από τον εχθρό (Αρβανίτης:106, Λογοθέτης: 79). Η τελευταία αποδίδεται

στην προδοτική στάση ορισμένων, η οποία μάλιστα επιβεβαιώνεται από την Δεξιά (Κονιδάρης, 1985), αλλά και την εμπλοκή των Γερμανών, γεγονός βεβαίως που προκάλεσε έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των δύο παρατάξεων (Αρβανίτης: 105-106 και Κουτσαύτης: 419-420). Η Αριστερά κατέφυγε στην υπερπροβολή της συνεργασίας με τους φασίστες κατακτητές, του «δωσιλογισμού» και της εθνικής προδοσίας, ενώ η Δεξιά από την πλευρά της επιχείρησε στις περιπτώσεις που δεν αρνείται την συνεργασία με τις κατοχικές δυνάμεις, τόσο να μειώσει την σημασία της για την πορεία της μάχης, όσο και να την δικαιολογήσει, αποδίδοντάς την σε έξω-λευκαδίτικους παράγοντες: *«Η επιτροπή των ΕΔΕΣιτών από τη Ζαβέρδα, έφερε γερμανική δύναμη στο νησί»* (Κονιδάρης, 2015: 182). Ένα άλλο σημείο αναφοράς στις μνήμες των δύο παρατάξεων αποτελεί η «εξολόθρευση» των Κεφαλλονιτών και των Ιθακήσιων. Οι τελευταίοι στην προσπάθειά τους να διαφύγουν εγκλωβίστηκαν στον φάρο της Νηράς, στο ακρωτήρι Λευκάτας, όπου βρήκαν τραγικό θάνατο από τους Εδεσίτες (Αναγνώστου: 129-130 και 16/06/2021, Λευκαδίτικα Νέα).

A.5. Οι συνέπειες της ήττας

Έπειτα από την υποχώρηση του ΕΛΑΣ, το εφεδρικό τμήμα διαλύθηκε, τα ηγετικά στελέχη βρήκαν καταφύγιο στην Ακαρνανία και την Ήπειρο, ενώ οι ελάχιστοι που απέμειναν από τις ομάδες των «Φουρτούνια» και «Κόρακα» εγκατέλειψαν το νησί (Αναγνώστου, 131). Έτσι, η ήττα του ΕΛΑΣ άνοιξε τον δρόμο στους αντιπάλους του προς την «αρπαγή και την καταστροφική μανία» που μεταφράσανε «σε βαθμό απίστευτο το νόημα της εκδίκησης και της τιμωρίας». Στο στόχαστρο βρέθηκε το «κόκκινο χωριό», η Εγκλουβή. Όπως συνήθιζαν να λένε οι *οπλαρχηγοί «στη Λευκάδα η νύχτα γεννάει δράκοντες και η Εγκλουβή (ε)αμίτες»* (Κονιδάρης, 1985: 100). Το χωριό τυλίχθηκε σχεδόν ολοσχερώς στις φλόγες, αφού προηγουμένως λεηλατήθηκε, ενώ την ίδια τύχη είχε και η Εύγηρος. Οι σχετικές περιγραφές είναι εξαιρετικά αναλυτικές, και εστιάζουν ιδιαίτερα στο εν λόγω γεγονός, προκειμένου να αναδείξουν «το ποιόν» της Δεξιάς. Σύμφωνα μάλιστα με τον Κονιδάρη, σειρά είχαν τα χωριά Καρυά και Τσουκαλάδες, η πυρπόληση των οποίων αποφεύχθηκε έπειτα από την παρέμβαση των κατοχικών δυνάμεων, γεγονός που επιβεβαιώνει και ο Κουτσαύτης. Το νησί λοιπόν αφέθηκε έρμαιο στις «ορέξεις» των «σαδιστών κατσαπλιάδων», που προέβησαν σε παντός είδους εγκληματικές ενέργειες (Κουτσαύτης: 452-460). Ο Αναγνώστου μάλιστα στη διατριβή του, κάνει λόγο για ένα «ιδιόμορφο καθεστώς κοινής συνδιοίκησης Κατοχής της Λευκάδας» από τα γερμανικά στρατεύματα και τους Δεξιούς συνεργάτες

τους, που πρόβαλλαν ως νομιμοποιητικό τους μέσο τον κομμουνιστικό κίνδυνο (Αναγνώστου: 136).

Α.6. Από τα «Δεξιά» στα Αριστερά»

Στις 12 Σεπτεμβρίου 1944 οι γερμανικές δυνάμεις εγκατέλειψαν το νησί, με την διοίκησή του να αναλαμβάνει πλέον ο αντισυνταγματάρχης Μαραγκός διοικητής του 25ου Συντάγματος του ΕΔΕΣ. Ο ίδιος σε έκθεσή του προς τον Ζέρβα χαρακτήρισε τους οπλαρχηγούς ως «Εθνικές δυνάμεις», ενώ ανέφερε ακόμη πως ο Ζαμπέλης διατάχθηκε από το Γενικό Αρχηγείο της Ηπείρου «να υποβάλλει προτάσεις απονομής ηθικών αμοιβών δια τους διακριθέντες οπλαρχηγούς». Έτσι, «ο Ζέρβικος αξιωματικός ενσωμάτωσε όλους τους ντόπιους Ράλληδες, συνεργάτες, όπως είδαμε των Γερμανών». Η εξουσία των «Εδεσιτοράλληδων» ωστόσο δεν διήρκησε για πολύ (Αναγνώστου: 141). Το Δεκέμβριο του 1944, ενώ στην Αθήνα είχαν ξεσπάσει τα επεισόδια των Δεκεμβριανών, χάρη σε ένα «πανέξυπνο σχέδιο» τμήματα του μόνιμου ΕΛΑΣ που ήρθαν από το Ξηρόμερο κατόρθωσαν σε συνεργασία με τους εφένδρους που είχαν απομείνει στο νησί και ανασυγκροτηθεί, να ανατρέψουν την εξουσία, τρέποντας μάλιστα τον αντισυνταγματάρχη Μαραγκό σε φυγή (Στο ίδιο, 143).

Για έναν περίπου χρόνο η Λευκάδα παρέμεινε υπό την εξουσία της Αριστεράς, με τους οπαδούς της Δεξιάς να αποτελούν τους αποδέκτες των νέων βιαιοτήτων που διαπράχθηκαν (Θανοπούλου: 84). Κατά το διάστημα αυτό σύμφωνα με τον Τ. Γ. Κονιδάρη, πραγματοποιήθηκαν συλλήψεις, διώξεις και φυλακίσεις σε βάρος των Δεξιών πολλοί από τους οποίους οδηγήθηκαν στην εξορία στην Άρτα, στο Λιγοβίτσι και την Τατάρνα. Ο ίδιος παραθέτει φωτογραφικό υλικό και ένα πολεμικό ημερολόγιο στο οποίο αναφέρεται: «Στις 10 Γενάρη του 1945 μας έβγαλαν από τα κελιά των φυλακών Λευκάδας, γύρω στα 600 άτομα και μας ανακοίνωσαν το πικρό μαντάτο της εξορίας» (Κονιδάρης, 1985: 144). Τα παραπάνω επιβεβαιώνει η Μαραγκού, η οποία αναφέρει πως έπειτα από μία σειρά εκτελέσεων, μετέφεραν τους υπόλοιπους συλληφθέντες στο μοναστήρι της Τατάρνας στο Καρπενήσι. «Εκεί έμειναν περίπου 35 μέρες σε σκληρή δοκιμασία και μεγάλες στερήσεις, χυλός και καλαμποκάλευρο ήταν το φαγητό τους, εργασία σε αμπέλια, κόψιμο ξύλων για φωτιά που είχε πολύ κρύο, έτσι που έγιναν αγνώριστοι. Με την Συμφωνία της Βάρκιζας στις 12 Φεβρουαρίου 1945 έμειναν ελεύθεροι» (Μαραγκού: 352). Σε δημοσίευμα του τοπικού τύπου, στο οποίο παρατίθενται τα απομνημονεύματα του Ελασίτη Μιχάλη Ντούσια, αν και δεν γίνεται

αναφορά στην εξορία των δεξιών, φανερώνεται το σκληρό πρόσωπο του ΕΛΑΣ, κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις που πραγματοποίησε. Όπως αναφέρεται, η ίδια η επιτροπή του ΕΑΜ Λευκάδος *«με ασυγκράτητη αγανάκτηση μας κατάγγειλε ότι είχαν εκτελεστεί πολλά άτομα απ' τα χωριά Νυδρί, Βλυχό κλπ. και μας καταλόγιζαν ευθύνες. Έχετε εκθέσει ανεπανόρθωτα την πολιτική μας οργάνωση και εμάς προσωπικά»* (Λευκαδίτικα Νέα, 06/02/2025). Στην περίπτωση της Λευκάδας λοιπόν, αποδέκτες των βασανιστηρίων, των εκτελέσεων, των φυλακίσεων, της εξορίας και του εκτοπισμού δεν υπήρξαν μόνο οι υποστηρικτές της Αριστεράς αλλά και της Δεξιάς.

A.7. Η περίοδος της «ομαλότητας»

Έπειτα από την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, στις 12 Φεβρουαρίου 1945, που υποχρέωσε τον ΕΛΑΣ σε αποπλισμό, ο εθνικός στρατός, η αστυνομία, η χωροφυλακή, η εθνοφρουρά και οι παρακρατικές οργανώσεις εισήλθαν στο νησί. Οι εκ νέου βιαιότητες που διαπράχθηκαν είχαν αποδέκτη αυτή την φορά και πάλι την Αριστερά (Θανοπούλου, 84-85). Στη μνήμη της Δεξιάς η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται ως «ομαλή» και σηματοδοτεί την προσωρινή λήξη του Εμφυλίου (Κονιδάρης, 2015: 279). Το διάστημα από τις αρχές του 1945 έως τις αρχές του επόμενου έτους, θεωρείται ως ανάπαυλα του Εμφυλίου στο νησί, με τα σκληρά μέτρα του κράτους να κρίνονται αναγκαία για την καταπολέμηση του εγκλήματος αλλά και την ενότητα του έθνους. «Η γεύση της νομιμότητας», όπως αναφέρει ο Τ. Γ. Κονιδάρης υπήρξε «πικρότερη» για την Αριστερά, που είχε συνηθίσει να δρα στο περιθώριο της παρανομίας, ενώ η περίοδος αυτή υπήρξε ιδιαιτέρως αποκαλυπτική για την «έμμονη προσκόλληση» της ίδιας με την εξουσία (Κονιδάρης, 1985, 160).

Στη μνήμη της Αριστεράς από την άλλη πλευρά, ο Φεβρουάριος του 1945 άφησε ανεξίτηλο το αποτύπωμά του και κλόνισε όλους όσοι εντάχθηκαν στους κόλπους του ΕΑΜ. Μέσα από τις μαρτυρίες προβάλλεται ως ένα ιδιαίτερα τραυματικό γεγονός η διάκριση σε εθνικόφρονες και μη, η αναγωγή των Δεξιών, των «προδοτών της πατρίδας» σε εθνικούς «ήρωες» και «αγίους», που συνήθως εκφράζεται μέσα από έντονη και υβριστική φρασεολογία με αποδέκτη τις κυβερνητικές δυνάμεις, τις παρακρατικές οργανώσεις και τους ξένους συμμάχους. Για τους μαχητές του ΕΛΑΣ ιδιαίτερο πλήγμα αποτέλεσε ο αποπλισμός τους. Όπως αναφέρει ο Ποσειδώνας Λογοθέτης τα συναισθήματά του, μόλις πληροφορήθηκε ότι πρέπει να παραδώσει *«το αγαπημένο του αυτόματο τύπου Τόμγκαν ήταν πράγματι τραγικά»*. Έπειτα από την

παράδοση του όπλου του ο ίδιος όπως χαρακτηριστικά αναφέρει μετατράπηκε σε «ένα άβουλο πλάσμα χωρίς κανέναν προορισμό» (Λογοθέτης: 87-89). Ο Γεράσιμος Αρβανίτης από την άλλη πλευρά αρνήθηκε να παραδώσει τον οπλισμό του καθώς «μόνον οι γυναίκες πετούν τα όπλα τους. Οι άνδρες τα κρατούν παλληκαρήσια». Ο ίδιος μάλιστα αναφέρει πως οι πρώτες σκέψεις που πέρασαν από το μυαλό του ήταν αυτές της αυτοχειρίας, προκειμένου να σωθεί, προτίμησε ωστόσο να παραμείνει κρυμμένος στα βουνά (Αρβανίτης: 122-123). Επιπλέον, όπως επισημαίνει η Πόπη Μάλφα στο χειρόγραφό της, «οι ήρωες του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα» έπειτα από την αποχώρηση των κατακτητών, «ζούσαν με την ψυχή στο στόμα»: «η αδερφή μου πήγαινε από σπίτι σε σπίτι για να γλιτώσει, γυρίζοντας πού και πού στο κατεστραμμένο και ρημαγμένο σπίτι μας». Εγώ γύριζα κρυφά ακόμα στα χωριά φέρνοντας μαζί με άλλους επονίτες τον αέρα της λευτεριάς κι ας κινδυνεύαμε να μας πιάσουν.[...] Σε λίγο καιρό σκορπίσαμε άλλοι στην Αθήνα άλλοι εξορίες, φυλακές». (Μάλφα, 2012: 16-17). Η περίοδος αυτή λοιπόν υπήρξε ιδιαίτερα τραυματική για τους ανθρώπους της Αριστεράς, αφού συντελέστηκε η καθημερινή έκθεσή τους σε παντός είδους βιαιότητες που είχαν ως μοναδικό αποδέκτη τους ίδιους. Στις μαρτυρίες συχνή είναι η χρήση των λέξεων δίκαιο-άδικο. Προβάλλεται έντονα το δίκαιο του αγώνα και το άδικο του εκτοπισμού. Υπήρξε λοιπόν περίοδος κατά την οποία, όπως επισημαίνει η Μάλφα, οι άνθρωποι αντιμετώπιζαν πληθώρα ψυχικών διαταραχών, καθώς «πραγματικά μαρτύρησαν» (στο ίδιο).

Α.8. Το «δεύτερο αντάρτικο» και η λήξη του πολέμου

Οι μνήμες σχετικά με την οργάνωση του «δεύτερου αντάρτικου» στο νησί είναι ελάχιστες, καθώς στα περισσότερα διαθέσιμα απομνημονεύματα η αφήγηση συνεχίζεται από την εξορία ή τις πόλεις, συνήθως την Αθήνα, όπου είχαν καταφύγει οι αφηγητές. Επιπλέον, η δράση του Δημοκρατικού Στρατού στο νησί υπήρξε περιορισμένη. Η γεωγραφική θέση της Λευκάδας άλλωστε απέκλειε την διατήρηση τακτικού στρατού. Όπως προκύπτει από τα αρχεία που παραθέτει, ο Αθανάσιος Μανουσόπουλος, ο οποίος διετέλεσε νομάρχης του νησιού από τον Απρίλιο του 1947, ήδη από τα τέλη του 1946 είχε σχηματιστεί μία ομάδα 44 μελών με αρχηγό τον Γιαννούλη και πολιτικό επίτροπο Ζώη Κούρτη, αν και ολόκληρη η βόρεια πλευρά του νησιού ήταν φιλικά προσκείμενη προς την ομάδα αυτή, όπως ο ίδιος επισημαίνει. Άλλωστε δεν είναι τυχαίοι οι χαρακτηρισμοί βόρειων χωριών ως «μικρή Μόσχα» και «Στάλινγκραντ». Η ένοπλη δύναμη της Δεξιάς από την άλλη πλευρά ανερχόταν σε 68

άνδρες, οι οποίοι όμως στην πραγματικότητα ήταν πολλαπλάσιοι. Έτσι, το μισό νησί εξακολουθούσε να ανήκει στην δεξιά επικυριαρχία και το άλλο μισό στην αριστερά (Μανουσόπουλος 2002: 78-85).

Αν και η δράση των ανταρτών περιορίστηκε σε συμπλοκές αμυντικού και εκδικητικού χαρακτήρα, διατηρούσε το εμφυλιοπελεμικό κλίμα στο νησί. Η σημαντικότερη αιματηρή σύγκρουση έλαβε χώρα τον Μάρτιο του 1947 ανάμεσα σε τμήματα της χωροφυλακής και στην ομάδα του Γιαννούλη. Τον ίδιο μήνα τα κυριότερα μέλη της τελευταίας μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η Κωνσταντίνα Κατωπόδη ή Τζαβέλαινα όπως ήταν γνωστή, με απόφαση του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως επικηρύχθηκαν για την «εγκληματικήν δράσιν» τους με το ποσό των 15 εκατομμυρίων δραχμών, ενώ για τον αρχηγό της «συμμορίας εκ Λευκάδος» το ποσό ανερχόταν στα 25 εκατομμύρια (Φ.Ε.Κ., 1-3-1947, τεύχ. Β, 26). Επιπλέον, όπως αναφέρει η Ε. Αργύρη στα απομνημονεύματά της η χωροφυλακή εισέβαλε στο σχολείο στην πόλη της Λευκάδας και προχώρησε σε συλλήψεις μαθητών και παράλληλα ολόκληρων οικογενειών για ύποπτη δράση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, βρέθηκε «η μισή Λευκάδα στις φυλακές μέσα σε λίγες στιγμές» (Αργύρη 2023: 157-158). Φαίνεται λοιπόν πως οι αρχές επιχείρησαν μέσα από μία σειρά συντονισμένων ενεργειών να καταπνίξουν οποιαδήποτε αντικαθεστωτική δράση.

Το μεγαλύτερο τμήμα της ομάδας του Γιαννούλη διαπεραιώθηκε στις αρχές Ιουνίου, με εντολή του Γενικού Αρχηγείου του Δημοκρατικού Στρατού στο Ξηρόμερο όπου ενσωματώθηκε με τις τοπικές ομάδες για να αντιμετωπίσουν ισχυρές κυβερνητικές δυνάμεις. Έπειτα από την σύγκρουσή τους κοντά στο χωριό Παλιάμπελα, μεγάλο μέρος των ομάδων αυτών κατέφυγε στην Λευκάδα, προκειμένου ανασυνταχθεί. Την λήξη του Εμφυλίου σε τοπικό επίπεδο σηματοδότησε η μάχη της Πούντας στην Ακαρνανία στις 22 Ιουνίου 1947, οπότε βρήκε τον θάνατο μεταξύ πολλών Λευκαδιτών ο φημισμένος αντάρτης Γιαννούλης. Απότοκος υπήρξε ο αποκεφαλισμός μαχητών του ΔΣΕ, τα κεφάλια των οποίων εκτέθηκαν δημόσια στην κεντρική πλατεία της πόλης (Θανοπούλου: 85). Έκτοτε, η Αριστερά υποχρεώθηκε να υποστεί της συνέπειες της ήττας της. Αρκετοί ήταν αυτοί που φυλακίστηκαν και οδηγήθηκαν στην εξορία αλλά και εκείνοι που εγκατέλειψαν το νησί, προκειμένου να αποφύγουν τις διώξεις και τις φυλακίσεις (Μαραγκού: 347-348).

Στη συλλογική μνήμη των δύο παρατάξεων φαίνεται πως οι ευθύνες για τις εμφύλιες συγκρούσεις αποδίδονται στην Αριστερά, ενώ κεντρικό ρόλο είχε η έχθρα Καλαντζή- Γιαννούλη. Οι εκπρόσωποι της Αριστεράς, αν και επικεντρώνονται στην προδοτική στάση των αντιπάλων τους και τις βιαιότητες που διέπραξαν, αποδίδουν το ξέσπασμα του πολέμου στα λάθη της ηγεσίας τους, αν και *«το πρώτο αίμα το έχυσαν πρώτοι οι Καλατζαίοι με τους φόνους του Μίμη Κονιδάρη και των δύο ανταρτών του ΕΛΑΣ, Ανδρούτσου και Μήτρου Γιαννούλη»* (Κουτσαύτης: 301). Οι Δεξιοί με την σειρά τους προβάλλουν την «εγκληματική φύση» των αντιπάλων τους και την επιθυμία τους να καταλάβουν την εξουσία πάση θυσία. Οι δύο παρατάξεις δηλαδή νοσηματοδοτούν το παρελθόν μέσα από αντίπαλα ερμηνευτικά πλαίσια, με την Αριστερά να τονίζει το δίκαιο του αγώνα της, ενώ τη Δεξιά την αναγκαιότητά του, προκειμένου να θωρακιστεί το κράτος από τους «κομμουνιστοσυμμορίτες».

Δ.Β. Ανάλυση των προφορικών μαρτυριών

Σκοπό της παρούσας ενότητας αποτελεί η ανάδειξη του εμφύλιου τραύματος αλλά και των ακραίων ορίων της βίας, όπως αυτά βιώθηκαν από τα παιδιά του Εμφυλίου Πολέμου, καθώς το θέμα των βιαιοτήτων διατρέχει το μεγαλύτερο μέρος της μνήμης που συλλέχθηκε. Για τον σκοπό αυτό παρουσιάζονται οι κεντρικοί άξονες γύρω από τους οποίους επικεντρώνεται η δημιουργημένη μνήμη. Επισημαίνεται ακόμη η βίαιη νοοτροπία των ανθρώπων, η οποία κατά την εν λόγω περίοδο έφτασε στο αποκορύφωμά της.

Β.1. Τα αίτια του πολέμου

Στην μνήμη των συνεντευξιαζόμενων ο εμφύλιος στο νησί έχει αποτυπωθεί ως απόρροια της προσωπικής διένεξης Καλαντζή- Γιαννούλη, καθώς πρόκειται για κατοίκους των χωριών Βαυκερής, Πλατυστόμων και Καρυάς, στα οποία η πλειοψηφία των επιθέσεων έγινε από τις ομάδες του Καλατζή. Τα χωριά αυτά ήταν στιγματισμένα ως «κόκκινα», η δε Βαυκερή έφερε το προσωνύμιο «Στάλινγκραντ». Όπως ανέφερε η Αλεξάνδρα *«Ο Καλαντζής ήταν αριστερός πρώτα, μα κάτι δεν έγινε καλό και μισούσανε οι αριστεροί τον Καλατζή κι εσκοτώσανε τον αδερφό και τον πατέρα του στον δρόμο προς την Βαυκερή πίσω, ξέρεις που σου λέω. Και από εκεί έγινε θηρίο ο Καλατζής και βγήκε στο κλαρί και τους έριχνε στην «Τρύπα». Πιο πολύ σκότωνε τους Βαυκερίτες, γιατί αυτοί ήτανε οι χειρότεροι. Ο παπούλης μου που ήτανε αριστερός αντάρτης, του έβγανε δίκιο*

του Καλαντζή, το σωστό το λέγε σωστό. [...]Ο πατέρας μου ήταν δεξιός μα όπλο δεν επήρε» (Αλεξάνδρα, γεν. 1934, Καρυά). Η Κυριακούλα επίσης ανέφερε: «λένε πως και οι αριστεροί του Καλατζή του είχανε σκοτώσει τον πατέρα και μετά αγριέψανε και αυτοί και εβγήκανε και σκοτώνανε απάνω δω που το λένε στο Λαϊνάκι. Γινόντανε πολλά και ξεκινήσανε από τον Καλατζή από εκεί» (Κυριακούλα, γεν. 1937, Πλατύστομα).

Αναλυτικότερη ήταν και η σχετική περιγραφή του Θεόδωρου, ο οποίος ωστόσο αποδίδει τον πόλεμο σε σφάλμα της Αριστεράς, ερχόμενος έτσι εν μέρει σε συμφωνία με τις γραπτές μαρτυρίες (βλ. προηγούμενη ενότητα, σελ 26-27). «Στην Λευκάδα έκαναν σφάλμα οι αριστεροί με την μάχη στο Λαϊνάκι. Τα στρατεύματα μαζεύτηκαν στην Εγκλουβή και πήραν σήμα να μην γίνει η μάχη. Αλλά οι Εγκλουβισάνοι είπαν ότι θα την κάνουν αυτοί την μάχη μόνοι τους. Οι Καλατζαίοι από την μία και ο Γιαννούλης ο καπετάνιος, με τους Κεφαλλονίτες από την άλλη» (Θεόδωρος, 1934, Βαυκερή). Η διαφορά μεταξύ της μαρτυρίας του Θεόδωρου, ο πατέρας του οποίου συμμετείχε στην «μάχη της Λευκάδας» και μετέπειτα αιχμαλωτίστηκε και εκτελέστηκε, και εκείνων όσων πρωταγωνίστησαν στα γεγονότα έγκειται στην προσπάθεια των τελευταίων να αποποιηθούν τις ευθύνες του γηγενούς πληθυσμού. Η διαφορά αυτή βέβαια, διατρέχει το σύνολο των μαρτυριών, αφού στην μνήμη των παιδιών του Εμφυλίου, τα οποία αγνοούσαν τις πολιτικές και διεθνείς προεκτάσεις του ζητήματος, ο πόλεμος αποδίδεται στην εχθρότητα των ανθρώπων, την κακία και την έλλειψη φιλότιμου: «ήταν άτιμος ο κόσμος και οι δεξιοί και οι αριστεροί», «μα δεν είχανε φιλότιμο» (Αλεξάνδρα), «άστα τι κάνανε και από την μία πάντα και από την άλλη, δεν δικαιολογούνται» (Κυριακούλα). Η Λαμπρινή μάλιστα κατά την αφήγησή της επαναλάμβανε διαρκώς την φράση «οι ντόπιοι εδώ οι Λευκαδίτες τα κάνανε αυτά», φανερώνοντας έτσι την αδυναμία της ίδιας να διαχειριστεί τα τραυματικά γεγονότα. Όπως σημειώνει «εκείνο τον καιρό δεν πήγαινε αδέρφια και ξαδέρφια, ότι και να 'τανε σκοτωνόντανε» (Λαμπρινή, 1935, Πλατύστομα).

Καθ' όλη την διάρκεια των συνεντεύξεων κατέστη φανερή μία διάθεση συμβιβασμού-συμφιλίωσης εκ μέρους των δύο πλευρών, λόγω του χρόνου που έχει παρέλθει. Άλλωστε, κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια στο στόχαστρο των αρχών βρέθηκαν όσοι είχαν ενεργό συμμετοχή στα γεγονότα και σχετίζονταν με συγκεκριμένες δολοφονίες, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις διώχθηκαν ολόκληρες οικογένειες. Ο Θεόδωρος αν και ο πατέρας του υπήρξε φημισμένος αντάρτης, έζησε ειρηνικά με την οικογένεια του στην Εγκλουβή, ενώ ο Αρβανίτης στα απομνημονεύματά του ανέφερε πως «μετά από όλες αυτές τις περιπέτειες εκάθισα

ελεύθερα στο σπίτι μου ανενόχλητος, γιατί σε κανέναν δεν έκαμα κακό. [...] Ελευθερία ζητούσα, άσχετα από κάθε οργάνωση, ούτε την Αριστερά ούτε τη Δεξιά αγαπούσα, διότι και οι δύο παρατάξεις έφεραν χαλασμό στους πατριώτες Έλληνες Χριστιανούς, οι οποίοι μας λείπουν» (Αρβανίτης: 153).

B.2. Η «δεξιά βία»

Ως κατεξοχήν σημείο αναφοράς της μνήμης σχετικά με τις βιαιότητες που διέπραξαν οι Δεξιοί αναδείχθηκε η λεγόμενη «τρύπα» ή «χαράδρα», που βρίσκεται στο χωριό Χαραδιάτικα. Παρατηρήθηκε βέβαια σύγχυση ως προς την χρονική στιγμή που αυτή χρησιμοποιήθηκε, καθώς είτε συνδέεται με τη λήξη της «Μάχης της Λευκάδας», είτε με τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν έπειτα από την απελευθέρωση. Ο Θεόδωρος αφηγήθηκε πως *«μετά από την μάχη, μετά από διάστημα, επήρανε 7 Βαυκερίτες και τους ερίζανε στην «χαράδρα» μέσα και εκεί ήτανε και ο πατέρας μου. Και ακόμα εμείς οι παλιοί δεν μπορούμε να πάμε σε αυτά τα μέρη. Εγώ να μου πεις να πάω στα Χαραδιάτικα δεν πάω, δεν θέλω να βλέπω τον τόπο τους. Γι' αυτό λοιπόν εγώ δεν μπορώ να πάω εκεί»* (Θεόδωρος). Ο πατέρας μάλιστα του Θεόδωρου ανήκει στα επιβεβαιωμένα θύματα, τα οποία θανατώθηκαν στο εν λόγω βάραθρο. Ο ίδιος έχει συνδέσει την ευρύτερη περιοχή με τη Δεξιά και τον θάνατο του πατέρα του, ένα τραυματικό γεγονός, που δεν έχει έως σήμερα κατορθώσει να επεξεργαστεί. Έτσι, οι προσωπικές οδυνηρές μαρτυρίες σχετικά με την «τρύπα», που μεταδίδονταν προφορικά, είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδειξή της σε κατεξοχήν εγκληματικό τόπο του Εμφυλίου. Χαρακτηριστικές είναι και οι αναφορές: *«Στα Χαραδιάτικα εκεί απάνω είχανε μία «τρύπα» που τους πιάνανε και τους ρίχνανε μέσα άλλους ζωντανούς άλλους σκοτωμένους, οι δεξιοί τους αριστερούς ρίχνανε εκεί μέσα. Έριξαν κόσμο και κοσμάκη εκεί! Αυτό θα σου το έχουν πει κι άλλοι»* (Κυριακούλα). *«Στην «τρύπα» απάνω στο Άλατρο τους επετάγανε μέσα τους αριστερούς, του πατέρα του Παπαμίλιου του είχανε κόψει το χέρι και τον περπατάγανε για δείγμα και μετά τον ερίζανε απάν στην «τρύπα» εκεί που τους ρίχνανε»* (Λαμπρινή). Οι βιαιότητες στην «τρύπα» λοιπόν, δεν περιγράφονται αναλυτικά μέσα από συγκεκριμένες σκηνές αλλά αποτελούν κυρίως υπαινιγμούς που επισημαίνουν την ύπαρξη του εν λόγω τόπου. Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί η «τρύπα», θα μπορούσε να συνιστά περίπτωση «λανθασμένης μνήμης» (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο, σ. 17-18).

Ένα άλλο σημείο αναφοράς στη μνημόνευση της «δεξιάς βίας» αποτελούν οι ξυλοδαρμοί. Ως τόπος βασανιστηρίων, ταυτιζόμενος με την εγκληματικότητα των

δεξιών έχει αποτυπωθεί στην μνήμη των κατοίκων ο ναός της Αγίας Παρασκευής στο χωριό Πλατύστομα. *«Στην αγία Παρασκευή τους δέρνανε, τους κακοποιούσανε, τους γυρνούσανε γύρω γύρω στην εκκλησία με ένα στείλιάρι, τους είχανε δεμένους, ένας επήρε μόλυνση και πέθανε. Και τον πατέρα μου τον εδέρνανε τον είχανε στην εκκλησία και πέφταμε απάνω του με τον αδερφό μου, εγώ ήμουνα δέκα χρονών πόσο ήμουνα, και λέγαμε μην τον σκοτώσετε τον πατέρα μας σκοτώστε εμάς καλύτερα. Και μετά τον επήρανε και τον επήγανε από κάτω σε ένα αμπέλι και τον κάμανε τελείως αναίσθητο, είχε χώματα μέσα στο στόμα, εγώ έτρεχα κοντά έτρεχα και τέσσερις άντρες τον πήγανε μέσα σε ένα ρούχο έτσι μέσα στα αίματα και τον επήγανε στο σπίτι του αδερφού του, το σώμα του όλο από τα πόδια ως το κεφάλι ήταν μαύρο, όπως το ρούχο μου»* (Λαμπρινή, 1935, Πλατύστομα). Η Κυριακούλα επίσης αναφέρει πως *«μέσα στα σπίτια δεν μπαίνανε να σκοτώσουνε, τους παίρνανε και τους σκοτώνανε ή τους πηγαίνανε στην εκκλησία στην Αγία Παρασκευή. Βάζανε τον κόσμο εκεί μέσα και τον εδέρνανε, ξύλο, ξύλο! τους βάνανε φάλαγγα που λέμε, τους δένανε τα ποδάρια μαζί με το σβέρκο και τους κοπανάγανε. Τους βαράγανε από κάτω στα ποδάρια με σβούρλες, κάτι πράγματα τέτοια σαν λαστιχένια ήτανε και είχανε ανοίξει πληγές στα πόδια. Πολλούς τους δέρνανε εκεί μέσα στην Αγία Παρασκευή. Αυτά τα θυμάμαι εγώ»* (Κυριακούλα, 1937, Πλατύστομα). Η τελευταία αυτή φράση σε συνδυασμό με τις αναλυτικές περιγραφές επισημαίνει την διαφορά ανάμεσα στη βιωμένη μνήμη και την μνήμη που έχει μεταβιβαστεί προφορικά μέσω τρίτων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της «τρύπας». Επιπλέον, κατά την ανάκληση των αναμνήσεων αυτών το κλίμα ήταν ιδιαίτερο στενάχωρο. Όσο αναλυτικές υπήρξαν οι περιγραφές, τόσο εύλωττες ήταν και οι σιωπές των αφηγητριών. Η ένταση και η συναισθηματική φόρτιση που τους προκάλεσαν τα ανακαλούμενα συμβάντα, καταδείχθηκαν με κινήσεις, όπως το σκύψιμο και το μάζεμα του σώματος αλλά και το χαμήλωμα της έντασης της φωνής που μαρτυρούν το αίσθημα της θλίψης και αποτελούν σημάδια ύπαρξης τραύματος (Μπούσχοτεν 2008: 140-141).

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει αναφορά στην σύντομη συζήτηση με τη Στρατούλα, η οποία αν και έχει διαγνωσθεί με άνοια και δεν αναγνώριζε την κόρη της που ήταν παρούσα, θυμόταν τον ξυλοδαρμό του πατέρα της στην εκκλησία και την μετέπειτα εκτέλεσή του. Επιπλέον, επαναλάμβανε διαρκώς τη φράση *«τον εσκοτώσανε οι δεξιοί επειδής ήτανε αριστερός»* αλλά και το ερώτημα *«γιατί θέλεις να τα θυμάσαι αυτά;»* (Στρατούλα, 1934, Πλατύστομα). Όλα αυτά αντανακλούν την αδυναμία της ίδιας να επεξεργαστεί ψυχικά την τραυματική αυτή εμπειρία και την προσπάθειά της

να υποπέσει στην λήθη. Απότοκος ωστόσο υπήρξε, η αναλλοίωτη παρουσία του τραύματος σε όλη της τη ζωή, εν αντιθέσει με άλλες αναμνήσεις που έσβησαν (Βαρτζόπουλος, 2019: 56). Η κόρη της μάλιστα ανέφερε πως ακόμη και σήμερα η ίδια δυσκολεύεται να επισκέπτεται τον ναό, καθώς ως μαθήτρια υποχρεούταν να χτυπά την καμπάνα, όποτε της το ανέθετε ο δάσκαλος. Καθώς το σχολείο βρισκόταν απέναντι από την εκκλησία, η καμπάνα λειτουργούσε ως το σχολικό κουδούνι. Η ίδια λόγω των ιστοριών που είχε ακούσει από την μητέρα της είχε τρομοκρατηθεί: *«δεν ήθελα να πηγαίνω, έτρεμα ολόκληρη»*. Στην περίπτωση αυτή λοιπόν είναι φανερό η διαγενεακή μετάδοση του τραύματος, το οποίο σύμφωνα με το ψυχολόγο Αικατερίνη Παγουλάτου μεταδίδεται ψυχικά έως και τρεις γενεές και συνδέεται συχνά με την εκδήλωση συμπτωμάτων, όπως φοβιών, κρίσεων άγχους κλπ. (Η πύλη της ψυχολογίας: 19/09/2018). Έτσι, έως σήμερα ο ναός αποτελεί τόπο μνήμης των βασανιστηρίων που υπέστησαν οι αριστεροί από τους δεξιούς, υπογραμμίζοντας παράλληλα την εξαγρίωση των ανθρώπων, οι οποίοι καταπάτησαν τον ιερό αυτό τόπο.

Άλλες όψεις των βιαιοτήτων της δεξιάς που ανέφεραν οι αφηγητές είναι η πυρπόληση και οι λεηλασίες σπιτιών: *«εκλέβανε ότι βρίσκανε στα σπίτια και τους άρρεσε. Ένας είχε μπει σε εμάς όχι στο σπίτι το δικό μας, μας το είχαν κάψει, πως ήτανε ο πατέρας μου αριστερός»* (Λαμπρινή), *«η Βαυκερή έφαγε μεγάλη φωτιά!»* (Κυριακούλα). Συχνές είναι οι αναφορές σε εκτελέσεις και δολοφονίες αλλά και στους βιασμούς γυναικών: *«είχαν πιάσει οι δεξιοί λίγα παιδιά Κεφαλονιτάκια αιχμάλωτα, ένας έσφαζε δύο μέσα στο κατώι»* (Θεόδωρος), *«των αριστερών της αδερφάδες τις παίρνανε και τις κακομεταχειριζόντανε, χάλια- χάλια!»* (Αλεξάνδρα). Όσον αφορά τις εκτελέσεις κυρίαρχες είναι οι μνήμες για τον αποκεφαλισμό των αγωνιστών του ΔΣΕ έπειτα από την μάχη της Πούντας, τα κεφάλια των οποίων κρεμάστηκαν στο πεντοφάναρο της κεντρικής πλατείας στην πόλη, αφού πρώτα *«τα κλωτσούσαν σαν μπάλες»* (Θεόδωρος). Στο πλαίσιο των βιαιοτήτων θα μπορούσε να ενταχθεί και η προδοτική στάση των Δεξιών που οδηγούσε στη φυλακή και την εξορία: *«τα αδέρφια μου τα πρόδωσε κάποιος από το χωριό, ο ένας ήτανε εξορία στην Γυάρο, στον Αϊ Στράτη, δεν θυμάμαι που αλλού δεν ξέρω στα νησιά, εκεί δεν περνάγανε καλά»* (Κυριακούλα).

B.3. Η «αριστερή βία»

Καθώς οι συνεντευξιαζόμενοι, με μόνη εξαίρεση την Αλεξάνδρα, προέρχονται από αριστερές οικογένειες, οι αναφορές στα εγκλήματα των αριστερών υπήρξαν λιγοστές, ενώ τις περισσότερες φορές μόνον υπαινίσσονταν. Η βία κατά της δεξιάς φάνηκε πως συνδέεται με τις εκτελέσεις του αδερφού και πατέρα του Α. Καλατζή, αν και αναφέρθηκαν δύο διαφορετικές εκδοχές. Η επικρατέστερη αφορά την αρχική εκτέλεση του γιου που συνοδεύτηκε από την αφαίρεση της καρδιάς του μπροστά στον πατέρα του!, αντανakλώντας έτσι τα ακραία όρια της βίας, όπως αυτά έχουν αποτυπωθεί στην μνήμη των ανθρώπων που βίωσαν τον πόλεμο ως παιδιά. Αναφέρθηκαν επίσης δολοφονίες εκδικητικού χαρακτήρα από μεμονωμένα άτομα αλλά και οι επιτάξεις τροφίμων. Επιπλέον, σύμφωνα με τη μαρτυρία της Αλεξάνδρας σημαντικό ρόλο έπαιζαν οι προσωπικές διενέξεις: *«Τον πεθερό μου τον προδώσανε, ήταν δεξιός αλλά δεν επήρε τουφέκι και επήγε ένας εδώθε αριστερός και λέει του Γιαννούλη ψέματα για τον σκοτώσει, γιατί είχε έχθρα μαζί του. Αυτά γινόντανε, αυτή ήταν η κατάσταση»* (Αλεξάνδρα). Ο Θεόδωρος ακόμη ανέφερε πως οι αριστεροί από το χωριό του *«σκοτώσανε πολλούς αλλά συγκεκριμένα άτομα με τα οποία είχαν προηγούμενα»* (Θεόδωρος).

Από την άλλη πλευρά, παρατηρήθηκε η απάρνηση των αριστερών εγκλημάτων. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία της Λαμπρινής, η οποία στο ερώτημα «για ποιο λόγο τους δίωκαν οι δεξιοί;» απάντησε «επειδή ήταν αριστεροί», χωρίς καμία περαιτέρω εξήγηση. Η ίδια ανέφερε πως *«εγώ δεν θυμάμαι να έκαναν τίποτα οι αριστεροί, οι δεξιοί τα κάνανε όλα. [...] Επαίρνανε το λάδι, πηγαίνανε στα σπίτια και παίρνανε τα καρβέλια, αλλού τυριά αλλού σφάζανε αρνιά από το κοπάδι, ότι ήθελαν έκαναν απάνω στο χωριό»*. Αντίθετη ωστόσο είναι η μαρτυρία της Αλεξάνδρας: *«Εκάνανε και οι αριστεροί τέρατα και σημεία! Μας επαίρνανε τα λάδια. Μα τώρα να μαζεύω το είδος μου και να μου το παίρνεις; Μια φορά τους εδώσαμε ένα κιλό λιγότερο και ήρθανε εδώ στο σπίτι να πάρουνε και το κιλό. Έτσι τσάμπα! Τα παίρνανε, με το έτσι θέλω. Αυτό ήτανε άλλο πράμα. Και οι δύο κάνανε αλλά οι αριστεροί...»*. Φαίνεται λοιπόν πως η επίταξη τροφίμων, η οποία υπήρξε αμφίπλευρη, έχει αποτυπωθεί ως μία ιδιαίτερα οδυνηρή εμπειρία και εντάσσεται στις βιαιότητες, λόγω της ένδειας που επικρατούσε αλλά και της εργασίας που απαιτούνταν για την παραγωγή των τροφίμων, ιδίως του λαδιού.

B.4. Οι αντάρτες

Οι μνήμες για τους αντάρτες είναι κοινές σε όλες τις αφηγήσεις, αφού οι συνεντευξιαζόμενοι είναι κάτοικοι γειτονικών χωριών. Σχετίζονται με τη δράση συγκεκριμένων προσώπων της Αριστεράς, η φήμη των οποίων είχε εξαπλωθεί σε ολόκληρο το νησί. Αυτοί είναι ο Γιαννούλης, η Τζαβέλαινα και ο Νίκος Γαζής-Παπλαγιάννης. Η ιστορία του τελευταίου μάλιστα, όπως την αφηγήθηκε ο Θεόδωρος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς περιγράφει την πορεία ενός νεαρού, ο οποίος αν και αρχικά επιχείρησε να μείνει αμέτοχος, τελικά ωθήθηκε στην ανταρσία: *«Είχανε πιάσει αιχμάλωτους μερικούς Βανκερίτες και τους είχανε δεμένους αλλά ένα παιδί είχε λεπτά χέρια και σιγά-σιγά λύθηκε. Και λέει σε έναν δίπλα του, ρε παιδιά ξέρω πως μας πάτε για εκτέλεση θέλω ένα χατίρι, θέλω να μου ρίξετε μία σφαίρα στο κεφάλι να μη νοιώσω θάνατο. Σιγά του λέει αυτός θα σε περιλάβω εγώ. Γιατί ρε παιδιά τι έχω κάμει εγώ ούτε στην μάχη ήμουνα. Ορμάει απάνω του λοιπόν ο Νίκος ο Παπλαγιάννης ο ονομαζόμενος και του παίρνει το πιστόλι, βαράει τρεις πιστολιές στον αέρα και τρέχει, νύχτα ήτανε, βράχια ήτανε τους έφυγε. Πήγε στο σπίτι του, εδώ από πίσω ήταν και είπε στην μάνα του πως οι άλλοι πέθαναν μαζί κι ο αδερφός του. Και έφυγε στο βουνό. Μετά από κάμποσες μέρες γύρισε και σκότωσε δύο ξαδέρφια του γιατί αυτοί τον μαρτύρησαν στους Καλατζαίους». Έγινε χειρότερος από τον Γιαννούλη αυτός». Ο ίδιος στις υπόλοιπες αφηγήσεις παρουσιάζεται ως ένας εξαιρετικά έξυπνος άνθρωπος, που κατάφερνε να ξεγελά τους χωροφύλακες, αλλά και να τιμωρεί όλους εκείνους που τον είχαν ενοχλήσει. Οι αρχές μάλιστα δεν κατόρθωσαν ποτέ να τον συλλάβουν, εωσότου βρήκε τον θάνατο στην Μάχη της Πούντας το 1947. Ο Παπλαγιάννης λοιπόν, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της εκδικητικής συμπεριφοράς των ανθρώπων κατά την περίοδο του Εμφυλίου.*

Όσον αφορά τον Γιαννούλη και την Τζαβέλαινα, οι αναμνήσεις δεν αφορούν συγκεκριμένα περιστατικά από τη ζωή και τη δράση τους, αλλά φανερώνουν τον θαυμασμό προς το πρόσωπό τους. Οι ίδιοι απέκτησαν μυθικές διαστάσεις και ήταν συμπαθείς στην πλειοψηφία των Λευκαδιτών κυρίως λόγω της αντιστασιακής τους δράσης. Παρουσιάζονται λοιπόν ως ήρωες της αριστεράς, ενώ ο Γιαννούλης εξυμνείται για τις ηγετικές του ικανότητες αλλά και τον δίκαιο χαρακτήρα του. Η Τζαβέλαινα με τη σειρά της εξυμνείται για την ομορφιά και το θάρρος της αλλά και για τον σκληρό της χαρακτήρα, αφού «όπου πέρασε η συγχωρεμένη, χορτάρι δεν εφύτρωσε» (Κυριακούλα).

B.5. Άλλες αναμνήσεις και αμνησίες

Άξιες αναφοράς είναι οι μνήμες που αφορούν βιαιότητες, οι οποίες έλαβαν χώρα κατά τη δεκαετία του 1940, χωρίς όμως να σχετίζονται με τα γεγονότα του Εμφυλίου. Αυτές αφορούν κυρίως δολοφονίες, ξυλοδαρμούς αλλά και την καταπίεση των γυναικών λόγω ζητημάτων τιμής, που συχνά οδηγούσαν σε σειρά αιματηρών επεισοδίων και βεντέτες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιτόπια δολοφονία ενός συγχωριανού στο Πλατύστομα σε κεντρικό σημείο του χωριού, λόγω της απρεπούς λεκτικής συμπεριφοράς σε μία άγαμη κοπέλα. Η ποινή φυλάκισης για τον δολοφόνο ανήλθε στον ένα μήνα, ενώ οι συνεντευξιαζόμενοι στο σύνολό τους, δεν επέρριψαν ευθύνες στο θύτη αλλά στο θύμα! Επιπλέον, οι αφηγητές περιέγραψαν αναλυτικά δύο περιπτώσεις του αποτρόπαιου εθίμου της βεντέτας, που επέφεραν αρκετά θύματα. Οι αναμνήσεις αυτές, που σχετίζονται με προσωπικά βιώματα των αφηγητών, μαρτυρούν τη βίαιη νοοτροπία των ανθρώπων. Ενδεικτικά της εξοικείωσης με τη βία είναι τα λόγια της Λαμπρινής, η οποία ολοκλήρωσε την αφήγησή της για τη βεντέτα, αναφέροντας πως *«εμείς που τα είδαμε αυτά με τα μάτια μας τι πάθαμε; τώρα λένε μην πούμε στα παιδιά το ένα μην πούμε το άλλο για να μην πάθουνε ψυχολογικά, εμείς τι πάθαμε;»*. Αν και η έρευνα δεν υπήρξε ποσοτική, φαίνεται πως στην περίπτωση της ορεινής Λευκάδας, η εξοικείωση με την βία προϋπήρχε στην κουλτούρα των ανθρώπων, καθώς στις αφηγήσεις επαναλαμβάνονται οι αναφορές στις παραπάνω βιαιότητες ως κομμάτι του καθημερινού τους βίου, ορισμένες εκ τω οποίων είχαν τις ρίζες τους στην προηγούμενη δεκαετία. Αντανακλάται λοιπόν η γενικότερη βία της εποχής, η οποία στις ιδιαίτερες συνθήκες της Κατοχής και του πολέμου οδήγησε στην περαιτέρω εξαγρίωση των ανθρώπων. Ελλείπει στοιχείων και μαρτυριών για παρόμοια περιστατικά κατά τις επόμενες δεκαετίες, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως ο Εμφύλιος αποτέλεσε το αποκορύφωμα της βίας αυτής, οδηγώντας παράλληλα στην εξάλειψή του εθίμου της βεντέτας στο νησί. Το ζήτημα ωστόσο, παραμένει ανοιχτό προς διερεύνηση.

Από την άλλη πλευρά, σημασία δεν έχουν μόνο αυτά που θυμούνται οι άνθρωποι αλλά και όσα συνειδητά ή ασυνείδητα παραλείπουν να μνημονεύσουν (Μπούσχοτεν 2002: 136-137). Στην προκειμένη περίπτωση, εντύπωση προκαλεί η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στην δράση των Γερμανών κατά την διάρκεια της

αφήγησης. Αφού οι συνεντευξιαζόμενοι ρωτήθηκαν σχετικά, αναφέρθηκαν αποκλειστικά στην απροκάλυπτη συνεργασία των δεξιών με τις κατοχικές δυνάμεις που καθόρισε την ήττα της αριστεράς στη «μάχη της Λευκάδας». Έτσι, οι Γερμανοί είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την προδοτική στάση της δεξιάς, ενώ δεν μνημονεύονται βιαιότητες που διαπράχθηκαν αποκλειστικά και μόνον από τους ίδιους. Στην μνήμη «από τα κάτω» λοιπόν, όπως φάνηκε και από την ανάλυση των γραπτών μαρτυριών προτάσσεται η εμφύλια διαμάχη έναντι της κατοχικής βίας. Άλλωστε, η τελευταία στο νησί υπήρξε περιορισμένη, όσον αφορά τουλάχιστον την δεύτερη κατοχική περίοδο.

Ε. Συμπεράσματα

Καταληκτικά, η μνήμη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου δεν είναι μία και ενιαία, ούτε αφορά ένα ενιαίο παρελθόν. Πρόκειται για μνήμες και παρελθόντα, τα οποία βιώθηκαν και νοηματοδοτήθηκαν με διαφορετικό τρόπο από διαφορετικές ομάδες σε διαφορετικές περιόδους. Οι συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 δύσκολα μνημονεύθηκαν καθώς η τραυματική εμπειρία του Εμφυλίου διαμόρφωσε ένα πλαίσιο συνολικής ένταξης της περιόδου στη λογική της ένοπλης πολιτικής αναμέτρησης. Έτσι, η λήθη αν και σηματοδοτείται με διαφορετικό τρόπο στον λόγο των δύο παρατάξεων, αντανάκλα την προσπάθεια για την αποκατάσταση της πολιτικής ομαλότητας, που ήταν απαραίτητη για τη κοινωνική ανάπτυξη και την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας. Έπειτα από τη λήξη του πολέμου τόσο οι νικητές όσο και οι ηττημένοι αναζήτησαν στο παρελθόν γεγονότα και πρότυπα που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ενωτικά στο παρόν. Στο δημόσιο λόγο τους η εμφύλια σύρραξη παρουσιάστηκε ως συνέχεια των μεγάλων αγώνων του έθνους για τη διατήρηση της ανεξαρτησίας του, που κινδύνευε τώρα από τον κομμουνιστικό ιμπεριαλισμό ή τους δυτικούς «συμμάχους». Η πολιτική και η κοινωνική διάσταση της σύγκρουσης δηλαδή υποβιβάστηκε, προκειμένου το έθνος να παρουσιαστεί ενιαίο και αδιαίρετο έναντι του «ξένου εχθρού» (Τσουκαλάς 2006: 575). Το σχήμα της «εθνικοφροσύνης» που υιοθετήθηκε από τους νικητές του πολέμου και η αντίταξη της διαίρεσης «Αντίσταση-Συνεργασία» από τους ηττημένους στόχευε στον καθορισμό του εσωτερικού εχθρού και την απόδοση ευθυνών. Για τους τελευταίους ο ελληνικός λαός που πολέμησε τον κατακτητή δεν δικαιώθηκε, καθώς η πολιτική ηγεσία αποφάσισε να συνεργαστεί με τους «προδότες», ενώ για τους νικητές το έθνος έπρεπε να θωρακιστεί από την κομμουνιστική απειλή. Έτσι, οι δύο παρατάξεις διατήρησαν τις δικές τους αφηγήσεις και ερμηνείες, χωρίς να φτάσουν ποτέ σε ένα κοινό αφήγημα. Οι ανταγωνιστικές αυτές αφηγήσεις υπερκεράστηκαν, όταν η πολιτική συγκυρία της Μεταπολίτευσης, επέτρεψε την συγκρότηση μία νέας αφήγησης για την εθνική ενότητα και συμφιλίωση. Ο Εμφύλιος τόσο στη θεσμική όσο και στη λαϊκή μνήμη αποπολιτικοποιήθηκε (Δεμερτζής: 98) και καταργήθηκε η διάκριση μεταξύ νικητών και ηττημένων, αφού «σε έναν εμφύλιο πόλεμο ολόκληρος ο λαός είναι ο ηττημένος» (Βούλγαρης: 28-31), ενώ οι ευθύνες αποδόθηκαν είτε στον ξένο παράγοντα, είτε σε λανθασμένες πολιτικές αποφάσεις. Σε κάθε περίπτωση, ο λαός δεν συναίνεσε στον αλληλοσπαραγμό.

Παρά τις τοπικές αποκλίσεις, η μνήμη του Εμφυλίου στην Λευκάδα, με βάση την ανάλυση των γραπτών μαρτυριών δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά από τα όσα ισχύουν για την υπόλοιπη Ελλάδα. Η συλλογική μνήμη της αριστεράς επικεντρώθηκε στα εγκλήματα των αντιπάλων της, την συνεργασία με τους κατακτητές και την αναγωγή όλων εκείνων που πρόδωσαν το έθνος σε «εθνικούς ήρωες», ενώ η δεξιά στη κομμουνιστική απειλή και τις προσπάθειες για την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης. Φανερή κατέστη επίσης, η έντονη ανάγκη της αποποίησης των ευθυνών, όσων πρωταγωνίστησαν στα πολεμικά γεγονότα του νησιού. Έτσι, ο πόλεμος παρουσιάζεται ως επιβεβλημένος, στον οποίο ο λαός συμμετείχε παρά την θέλησή του.

Στον αντίποδα ωστόσο βρίσκεται η μνήμη όσων βίωσαν τον πόλεμο ως παιδιά. Έχουν πλέον παρέλθει 76 χρόνια από την λήξη της εμφύλιας σύγκρουσης και η απόδοση των ευθυνών φαίνεται πως ταλανίζει ακόμη τους ανθρώπους που υπήρξαν μάρτυρες του αλληλοσπαραγμού. Βασική ωστόσο διαφορά αποτελεί, πως οι ευθύνες δεν αποδίδονται πλέον μόνον στον ξένο παράγοντα και τις λανθασμένες πολιτικές αποφάσεις αλλά κυρίως στους ανθρώπους που σήκωσαν τα όπλα έναντι στον αδερφό, τον συντοπίτη, τον γείτονα. Αντιμετωπίζοντας τον πόλεμο από μία απόσταση ασφαλείας, αυτήν της μη εμπλοκής στις αιματηρές συγκρούσεις, καταδικάζουν την εμφύλια σύρραξη, την οποία πρωτίστως αποδίδουν στην εχθρότητα και την βίαιη νοοτροπία των ανθρώπων, που κατά την εν λόγω περίοδο έφτασε στο αποκορύφωμά της. Επιπλέον, κατά την διάρκεια των εμφύλιων συγκρούσεων, εκκαθαρίστηκαν κάθε είδους λογαριασμοί που δεν είχαν καμία απολύτως σχέση με τα ευρύτερα πολιτικά διακυβεύματα του πολέμου. Φαίνεται λοιπόν πως μέσα από τις μνήμες των παιδιών του Εμφυλίου, δίνεται έμφαση στην κοινωνική διάσταση του πολέμου, η οποία είχε προηγουμένως εξοβελιστεί από κάθε δημόσια συζήτηση.

Από την άλλη πλευρά, κατά τη μελέτη της περίπτωσης της Λευκάδας, βασικό προβληματισμό αποτέλεσε η χρονολόγηση του πολέμου. Σύμφωνα με την περιοδολόγηση που συμβατικά ακολουθείται και ορίζει την εμφύλια σύρραξη κατά το διάστημα 1946-1949, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως δεν συντελέστηκε Εμφύλιος Πόλεμος στο νησί, αφού η λήξη του τοποθετείται το 1947, ενώ κατά το προηγούμενο έτος, οι συγκρούσεις που πραγματοποιήθηκαν, ήταν κυρίως μικροσυμπλοκές ανταρτών- χωροφυλακής. Επιπλέον, οι έφεδροι Λευκαδίτες του ΔΣΕ, ελάχιστα προβλήματα προκάλεσαν στο εσωτερικό του νησιού, το οποίο χρησίμευσε περισσότερο ως καταφύγιο, καθώς είναι εύκολα προσβάσιμο μέσω της λιμνοθάλασσας

που το περιβάλλει. Θα μπορούσε συνεπώς να υποστηριχθεί πως η Λευκάδα ελάχιστα επηρεάστηκε κατά το εν λόγω διάστημα από τα όσα συνέβαιναν στην υπόλοιπη χώρα.

Το νησί ωστόσο, παρέμενε χωρισμένο σε δύο αντίπαλες ζώνες, την βόρεια και την νότια, την «Αριστερά» και την «Δεξιά» αντίστοιχα, με τους πιο φανατικούς εκπροσώπους τους να διαπράττουν κάθε είδους βιαιότητες διατηρώντας το εμφυλιοπελεμικό κλίμα, το οποίο δεν υπήρξε απλώς απόρροια όσων συνέβαιναν στην «απέναντι Ελλάδα», αλλά είχε συστηματικά καλλιεργηθεί κατά την προηγούμενη περίοδο. Τον Ιούνιο του 1944 έλαβε χώρα η πιο αιματηρή σύγκρουση στο νησί, η οποία άνοιξε τον «ασκό του Αιόλου», οδηγώντας τους κατοίκους του κυριολεκτικά στην αλληλοεξόντωση. Καθώς οι συγκρούσεις υπήρξαν γενικευμένες και καλύψαν μεγάλο μέρος του νησιού θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως Εμφύλιος Πόλεμος. Άλλωστε, τα ακραία όρια της βίας, ο αλληλοεξοντωτικός χαρακτήρας και οι επιπτώσεις των εμφύλιων συγκρούσεων για το νησί υπήρξαν ίδιες με αυτές που γνώρισαν και οι υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας. Εντύπωση μάλιστα προκαλεί η χρήση των όρων «Εμφύλιος Πόλεμος», «Εμφύλιος σπαραγμός» και «αλληλοσπαραγμός» σε απομνημονεύματα, επιστολές και ομιλίες ενώ ο πόλεμος βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη (Μανουσόπουλος: 79-90). Με βάση τις μνήμες των Λευκαδιτών λοιπόν ο Εμφύλιος Πόλεμος στο νησί ξέσπασε το 1944 για να ολοκληρωθεί το 1947, δικαιώνοντας έτσι την θέση των «μετα-αναθεωρητών» ιστορικών, σύμφωνα με την οποία οι συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων εντάσσονται στον Εμφύλιο Πόλεμο. Ενδεικτική είναι η φράση του Θεόδωρου, ο οποίος κατά την διάρκεια της συνέντευξης που παρατίθεται στο προηγούμενο κεφάλαιο, ανέφερε πως «ο Εμφύλιος στην Ελλάδα ξεκίνησε το 1946, στην Λευκάδα όμως είχαμε πόλεμο από το 1944» (Θεόδωρος, 1934, Βαυκερή). Ο ίδιος, εξακολουθεί έως σήμερα να είναι εγγεγραμμένο μέλος του ΚΚΕ. Αντίστοιχη είναι η οπτική της Δεξιάς, σύμφωνα βέβαια με την οποία ο Εμφύλιος ξέσπασε στην υπόλοιπη χώρα ήδη από τα πρώτα χρόνια της κατοχής (Κονιδάρης: 1985). Φαίνεται δηλαδή πως οι άνθρωποι διακρίνουν την χρονολόγηση του Εμφυλίου σε τοπικό επίπεδο βάσει της προσωπικής τους εμπειρίας και στην υπόλοιπη Ελλάδα, βάσει της ιδεολογικής και πολιτικής τους τοποθέτησης.

Συνεπώς, στην παρούσα εργασία ως Εμφύλιος Πόλεμος ερμηνεύτηκαν τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο νησί κατά το διάστημα 1944-1947, καθώς οποιαδήποτε άλλη μεταγενέστερη ερμηνεία θα ήταν αναχρονιστική, αφού ομοίως τα ερμηνεύουν οι ίδιοι οι άνθρωποι που τα βίωσαν. Σκοπός άλλωστε της ιστορίας αποτελεί να εγγράψει

γεγονότα και ιστορικά υποκείμενα στο σύγχρονο ιστορικό τους πλαίσιο. Μέσα λοιπόν από το παράδειγμα της Λευκάδας, εξάγεται το συμπέρασμα πως κατά την μελέτη του Εμφυλίου Πολέμου οφείλεται τουλάχιστον να λαμβάνονται υπόψιν τοπικές ιδιαιτερότητες, αλλά και πως οι τοπικές μελέτες μνήμης, είναι ικανές να προσφέρουν νέα στοιχεία στην έρευνα της πολυσυζητημένης, αμφιλεγόμενης και μελανής αυτής σελίδας της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

Πηγές

Αρχεία/ χειρόγραφα

- Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής – Συνεδριάσις 59η, 09/03/1960: 125-126. Προσβάσιμο στο: <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/I-Bibliothiki/Koinouvouleftiki-Syllogiold/Praktika-Synedriaseon/>
- Φ.Ε.Κ., 1-3-1947, τεύχος Β, αρ. 26. Προσβάσιμο στο: <https://et.gr/>
- Γιαννούλης, Π. (1945). «Από τα μαύρα χρόνια της σκλαβιάς». Στο: Η εθνική αντίσταση στη Λευκάδα (1941-1944). Αναγνωστόπουλος, 2002, παράρτημα 1, σ. 147-167. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, μη εκδοθείσα Διδακτορική Διατριβή, προσβάσιμη στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/13572>
- Μάλφα, Π. (2012). Χρονικό (1941-1948). Λευκάδα. Από το αρχείο της Χαραμόγλειου Βιβλιοθήκης Λευκάδος.

Συνεντεύξεις

- Αλεξάνδρα, Κ., Λευκάδα, 30.10.2024
- Στρατούλα, Θ., Λευκάδα, 1.11.2024
- Θεόδωρος, Θ., Λευκάδα, 5.11.2024
- Κυριακούλα, Φ., Λευκάδα, 10.11.2024
- Λαμπρινή, Θ., Λευκάδα, 12.11.2024

Άρθρα στο διαδίκτυο

- ΕΦ.ΣΥΝ, 03/04/2021. Τί είναι και τι δεν είναι προφορική ιστορία, Πορτέλι, Α., μτφρ. Γιάγκος Ανδρεάδης. https://www.efsyn.gr/nisides/288309_ti-einai-kai-ti-den-einai-proforiki-istoria#goog_rewarded.
- Η πύλη της ψυχολογίας, 19/09/2018. Φαντάσματα από το παρελθόν: διαγενεακές μεταβιβάσεις, Παγουλάτου Αι.,

<https://www.psychology.gr/oikogeneiaka-themata/3170-fantasmata-parelthon-diageneakes-metavivaseis.html>

- Λευκαδίτικα Νέα, 16/06/2021,
<https://www.kolivas.de/archives/416622>.
- Λευκαδίτικα Νέα, 06/02/2025,
<https://www.kolivas.de/archives/271140>.

Βιβλιογραφία

- Αναγνώστου, Ι. (2002). Η εθνική αντίσταση στην Λευκάδα: 1941-1944. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, μη εκδοθείσα Διδακτορική Διατριβή, προσβάσιμη στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/13572>
- Αλβανός, Ρ. (2022). Ο ελληνικός Εμφύλιος: Μνήμες σε πόλεμο και σύγχρονες πολιτικές ταυτότητες. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Αρβανίτης, Γ. (2015). Βιώματα και μνήμες ιστορίας και ζωής. Αθήνα: Μετρονόμος.
- Αργύρη, Ε. (2023). Μνήμες πολέμου. Αθήνα: Διάνοια.
- Armitage, D. (2016). Εμφύλιοι πόλεμοι: μία ιστορία στο πεδίο των ιδεών. Μτφρ. Μαργαρίτα Μηλιώρη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Armitage, D. (2015). "Civil Wars, from Beginning . . . to End?". Source: The American Historical Review, Vol. 120, No. 5.
<https://www.jstor.org/stable/43697080>

- Βαρτζόπουλος, Ι. (2019). «Οι ψυχαναλυτές μιλούν για τον Εμφύλιο». Στο: Βαρτζόπουλος Ιωάννης (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος: μια ψυχαναλυτική προσέγγιση*. Αθήνα: Αρμός.
- Βερέμης, Θ. & Κολιόπουλος, Γ. (2006). *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Βερνιώτη, Τ. (2021). *Οι άμαχοι του ελληνικού Εμφυλίου: Η δυναμική της μνήμης*. Αθήνα: Κουκκίδα.
- Βιδάλη, Α. (1999). *Άραγε εμείς ήμασταν;*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βόγλης, Π. (2008). «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις». Στο: *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Βόγλης, Π. (2014). *Η αδύνατη επανάσταση: η κοινωνική δυναμική του Εμφυλίου Πολέμου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βούλγαρης, Γ. (2008). *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης, 1974-1990: Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από την μεταπολεμική ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Gallant, T. (2017). *Νεότερη Ελλάδα: Από τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*. Αθήνα: Πεδίο.
- Γιαννακάκης, Η. (2012). «Τα παιδιά της Ελλάδας πρόσφυγες στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης». Στο: *«Παιδομάζωμα» ή «Παιδοσώσιμο»;: Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*. Αθήνα: Επίκεντρο.

- Δεμερτζής, Ν. (2011). Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 28, 81-109. Προσβάσιμο στο: <https://doi.org/10.12681/sas.821file:///C:/Users/Andreas/Downloads/821-709-1179-1-10-20150508.pdf>
- Halbwachs, M. (2013) Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης. Αθήνα: Νεφέλη.
- Θανοπούλου, Μ. (2000). Η προφορική μνήμη του πολέμου: διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Καλύβας, Σ. (2003). «Εμφύλιος πόλεμος (1943-1949): Το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο». Στο: *Εμφύλιοι πόλεμοι. Επιστήμη και κοινωνία: επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας*, τεύχος 11. Εκδ. ANT. Ν. Σακκουλά.
- Καλύβας, Σ. και Μαραντζίδης, Ν. (2016). Εμφύλια Πάθη: 23+2 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καλύβας, Σ. (2002). «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον εμφύλιο πόλεμο (1943-1949): Μια πρώτη προσέγγιση». Στο: Η. Νικολακόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*. Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Καραμανωλάκης, Β. (2023). Ανεπιθύμητο παρελθόν: οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20^ο αι. και η καταστροφή τους. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κεδράκα, Κ. (2008). Μεθοδολογία λήψης συνέντευξης. Ακαδημαϊκές σημειώσεις, Πανεπιστήμιο Πατρών. Διαθέσιμο στο:

https://www.academia.edu/42074312/%CE%9C%CE%B5%CE%B8%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1_%CE%BB%CE%AE%CF%88%CE%B7%CF%82_%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B5%CF%85%CE%BE%CE%B7%CF%82

- Κλάψης, Α. (2012). «Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στο διεθνές σύστημα: ένας ιδεολογικός πόλεμος με στρατηγικό περιεχόμενο». Στο: *Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, 1941-1950: στρατηγικά ή ιδεολογικά αίτια*. Ινστιτούτο Διεθνών Σπουδών Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κόκκινος, Γ. (2010). «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία». Στο: *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης: ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Κονιδάρης, Γ. (1985). *Η Λευκάδα στη σκιά του εμφυλίου πολέμου (1943-1947)*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Κονιδάρης Δ. (2015). *Η Λευκάδα στα χρόνια της κατοχής και του εμφυλίου*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Κουτρουμάνη, Α. (2018). *Η κατοχή στην Λευκάδα και την Κεφαλονιά (1941-1944)*.
- Κουτσαύτης, Ζ. (1991). *Η εθνική αντίσταση στη Λευκάδα (Ιταλική και Γερμανική κατοχή)*. Λευκάδα: Π.Ε.Α.Ε.Α Λευκάδας.
- Κωστής, Κ. (2015). *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αι.* Αθήνα: Πατάκης.

- Lacapra, D. (2016). Trauma, history, memory, identity: what remains ?. Source: History and Theory, Vol. 55, No. 3, pp. 375-400. Published by: Wiley for Wesleyan University. Προσβάσιμο στο: <https://www.jstor.org/stable/24809608>
- Λιάκος, Α. (2019). Ο ελληνικός 20ος αιώνας Αθήνα: Πόλις.
- Λογοθέτης, Π. (1992). Το χρέος: μνήμες και μαρτυρίες 1940-1945. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μακρόπουλος, Γ. (1985). Γεωργίου Μακρόπουλου- Τα Απομνημονεύματα: Η ιστορία του υποφαινόμενου σε περίληψη. Θεσσαλονίκη.
- Μαλακάσης, Ι. (2001). Λευκάδα: η ανατολή του νέου πολιτικού διχασμού στο μεταπολεμικό κράτος. Επιστημονική επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Εκδ. Δωδώνη.
- Μανουσόπουλος, Α. (2002). Μαρτυρίες, γεγονότα και μνήμες (1946-1965). Αθήνα: εκδ. Κονιδάρη.
- Μαραγκού, Σ. (1989). Η Λευκάδα στη δίνη της κατοχής και του εμφυλίου. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική.
- Μαραντζίδης, Νίκος (2015). «Η μελέτη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου υπό το πρίσμα του ψυχρού πολέμου». Στο: «Η Ελλάδα από τον Β΄ Παγκόσμιο στον Ψυχρό Πόλεμο. Διεθνείς Σχέσεις και εσωτερικές εξελίξεις», Θαλής Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Διαθέσιμο στο: <http://repository.edulll.gr/3438>.
- Marantzidis, N. and Antoniou G. (2004). The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography (1941-2002). Vol. 41, No. 2, pp. 223-231. Published By: Sage Publications, Ltd. Διαθέσιμο στο: <https://www.jstor.org/stable/4149596>.

- Μαργαρίτης, Γ. (2001). Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1946-1949), τμ.1. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μαργαρίτης, Γ. (2006). Ιστορία του Ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1946-1949), τόμος 2, έκδοση τέταρτη. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μαργαρίτης, Γ. (2023). Οι εμφύλιοι πόλεμοι στον σύγχρονο κόσμο [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. Διαθέσιμο στο: <https://dx.doi.org/10.57713/kallipos-34>.
- Μπούσχοτεν, Ρ. (2008). «Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: το «παιδομάζωμα» και η επεξεργασία του παρελθόντος. Στο: Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Μπούσχοτεν, Ρ. (2002). «Δεκαετία του '40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 107. σ. 135-155. Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/9185/9416>
- Μπούσχοτεν, Ρ., Βερβενιώτη, Τ., Βουτυρά, Ε., Δαλκαβούκης, Β. ,Μπάδα , Κ (επιμ), Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, εισαγωγή, σ. 9-41. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008.
- Παπανδρέου, Ζ. (2018).Τραυματική μνήμη και δημόσια ιστορία: Δίστομο 1944-2018. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Παπαρίζος, Α. (2019) «Το τραύμα του εμφυλίου: το εγώ και το εμείς, η φύση του τραύματος» Στο: Βαρτζόπουλος Ιωάννης (επιμ), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος: μια ψυχαναλυτική προσέγγιση*. Αθήνα: Αρμός.
- Πασχαλούδη, Ε. (2015): «Η εθνική αντίσταση στον επετειακό χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας». Στο: Η Ελλάδα από τον Β΄ Παγκόσμιο στον Ψυχρό Πόλεμο. Διεθνείς Σχέσεις και εσωτερικές εξελίξεις». Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Διαθέσιμο στο: <http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/3437>.

- Πλακούδας Σπυρίδων (2017). Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949): Πεδίο μάχης του Ψυχρού Πολέμου. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Ριζάς, Σ. (2008). Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Roberts, G. (2011). Moscow's Cold War on the Periphery: Soviet Policy in Greece, Iran, and Turkey, 1943–8. pp. 58-81. Published by: Sage Publications, Ltd, <https://www.jstor.org/stable/25764609>.
- Sambanis, N. (2004). 'What Is Civil War? Conceptual and Empirical Complexities of an Operational Definition Author(s)': Source: The Journal of Conflict Resolution , Vol. 48, No. 6, pp. 814-858. Published by: Sage Publications. Διαθέσιμο στο: <https://www.jstor.org/stable/4149797>
- Στεφανίδης, Ι. (2010). Εν ονόματι του έθνους: πολιτική κολτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στην μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Τζούκας, Β. (2012). «Ο Εμφύλιος μέσα τους». Σύγχρονες ερμηνείες για τη δεκαετία 1940-1950 και πολιτικές διαμάχες στην ελληνική μετανεωτερικότητα. Στο: *Αφηγήσεις για την δεκαετία του 1940: από τον λόγο του κατοχικού κράτους στην μετανεωτερική ιστοριογραφία*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Frazier, R. (1984). Did Britain Start the Cold War? Bevin and the Truman Doctrine, pp. 715, Cambridge University Press. Διαθέσιμο στο: <https://www.jstor.org/stable/2639276>.
- Φυτιλή, Μ. (2016). Μνήμη, Λήθη και Δημοκρατία: μια σύγκριση της ελληνικής με την ισπανική περίπτωση. Πανεπιστήμιο Αθηνών, μη εκδοθείσα διδακτορική διατριβή. Προσβάσιμη στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/37824>